

ГІСТАРЫЧНЫЯ ТРАДЫЦЫІ

Леанід Побаль (Мінск)

Да пытання аб узаемаадносінах славян і германцаў у старажытнасці

Bядомыя даследчыкі старажытнасцей Т.Гамкрэлідзе і Вяч. Іваноў у сваёй двухтомнай манаграфіі абагулілі асноўныя звесткі, атрыманыя ў апошнія стагоддзі, зрабілі распрацоўкі, прынцыповымі з розных аспектаў, аб індаеўрапейцах і іх мове¹. Імі пераканаўча паказана, што славяне, германцы і многія іншыя асноўныя старажытныя народы Еўропы (у тым ліку грэкі, раманцы, кельты, албанцы, балты) маюць агульныя лінгвістычна-гістарычныя першапачатковыя карані. Гэтыя народы як адзіны магутны этнічна-культурны масіў сфармаваліся ў перыяд позняга каменнаага (неаліта) і, магчыма, пачатку бронзавага веку ў вандроўна-жывёлагадоўчым укладзе жыцця — у стэпавых прасторах ад Падунаў'я на Захадзе да гор Гіндукуша на Усходзе.

Са сказанага вынікае, што ўсе славянамоўныя і германамоўныя народы Еўропы маюць многа агульных гістарычна-лінгвістычных, археолагічна-культурных рыс, якія на працягу тысячагоддзяў захоўваліся ў мясцовага насельніцтва на ўзроўнях рода-абшчынных утварэнняў, у “старажытных вёсках”. Такія старажытныя фармаванні ў вялікай колькасці меліся на тэрыторыі Беларусі, таксама як і ў Германіі, наогул ва ўсіх асноўных еўрапейскіх народаў — ад часоў пераходу качэунікаў-індаеўрапейцаў да аседлага ладу жыцця і заняткаў вытворчымі галінамі гаспадарчай дзейнасці, у межах апошніх пяці - трох тысяч год. У той ці іншай ступені гэта адлюстрравана ў адпаведных пісьмовых, археалагічна-этнографічных, культава-міфалагічных, фальклорных крыніцах, вынікае прытыпалагічна-статыстычным вывучэнні старажытнаэтнографічных (археалагічных) дадзеных, рэчаў матэрыйальнай культуры вякоў познакаменнага, бронзавага, жалезнага і больш позніх перыядоў на Еўрапейскім кантыненте.

З наяўных гістарычных дадзеных вядома, што цікавасць да зямель сучаснай Беларусі, Прывілікага Палесся, да мясцовых старажытнасцей, у тым ліку і антычнага часу, прайвіў немец І.В.Мюлер, які адбыў падарожжа па Беларусі ў 1787 г. і атрыманыя звесткі ўвёў у навуковы ўжытак праз пяць год². Напрыклад,

¹ Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984. В 2 т.

² Möller J.W. Reise von Wolhynien nach Cherson in Rußland im Jahre 1787. Hamburg, 1802. S. 34.

ім було запісана, што тут знаходзяць рымскія імператарскія манеты, якія “адкопваюць на Прыпяці”. У тых часы гэта была значная інфармацыя, паколькі ў єўрапейскай гісторыяграфіі раней такіх звестак, як сведчаньне даступныя мне працы, не мелася. На надрукаванай карце падарожнікам быў паставлены ўмоўны знак пра месца знаходак антычных манет: на левым беразе р.Прыпяці. Гэтая мясціна, прыкладна, лакалізуецца на тэрыторыі сучаснага Калінкавіцкага раёна Гомельскай вобласці. Варты адзначыць, што на прыведзеныя вышэй дадзеныя, а таксама на іншыя, пазнейшыя звесткі аб знаходках атнычнага імпарту ў межах нашай рэспублікі, спасылаліся гісторыкі як айчынныя, так і зарубежныя³. На жаль, у інфармацыі аб знаходках рымскіх манет на беразе Прыпяці не ўказаны канкрэтныя населенныя пункты, дзе яны “адкопваліся” і захоўваліся. Не выключчана, што пэўныя звесткі маюцца ў архіўных матэрыялах І.В.Мюлера.

Па гісторычных дадзеных і асабліва пры археалагічных доследах устаноўлена, што практычна ў межах усяго “славянскага свету”, у тым ліку і ў сучаснай Беларусі, таксама як і ў межах лакалізацый “германамоўных” народаў, у той ці іншай ступені выяўляюцца рымскія імпарты, у тым ліку і, манетна-рэчавыя скарбы, асобныя манеты Рымскай дзяржавы, а таксама больш ранній Грэцыі. Па ўсіх гэтых пытаннях ёсьць вялікая єўрапейская літаратура. Можна, напрыклад, адзначыць працу гісторыка Е.Шымека⁴. У межах Беларусі, трэба асабліва падкрэсліць, шырока распаўсюджаны рымскія імпарты, у тым ліку і манетныя — рэспубліканскія, імператарскія. Сюды яны ішлі як з басейна Чорнага мора, так і праз землі, населенныя германцамі. Пунктаў знаходак налічваецца да сотні.

Паўсяль з мясцінамі рымскага імпарту звязаны паселішчы ўмоўна названага “позняга этапа зарубінецкай культуры”. Такія старажытныя археалагічныя помнікі маюцца ва ўсёй Беларусі, у тым ліку і на берагах Прыпяці. І тых рымскія імператарскія грошы, аб якіх гаварылася, што іх адкопваюць на берагах названай ракі, таксама не малі не быць звязаныя менавіта з мясцінамі “старажытных вёсак”. Абагульняючыя звесткі аб такіх рэчавых кропіцах, археалагічных помніках прыводзяцца ў працах аўтара⁵.

На развіццё як славян, так і германцаў аказалі ўплыў культуры Грэцыі, Рыма, Візантыі. Але найперш нас збліжае індаеўрапейская агульнасць.

³ Шафарик П.И. Славянские древности. М., 1838. Том.1. Кн. 3. С. 247; Wiberg C.F. Der Einfluss der Norden durch den Handelsverkehr. Hamburg. 1867. S. 93, 132; ён жа. De klassiska folkens förlindes med Norden och inflytande padess civilisation. Ett bidrag till Östersjölandernas kulturhistoria. Stockholm, 1868. S. 25. № 9.

⁴ Šimek Emmanuel. Velká Germanie Klaudia Ptolemaia. Brno, 1953. Ó. IV.

⁵ Поболь Л.Д. Археологические памятники Белоруссии: Железный век. Мн., 1983; ён жа. Славянские древности Белоруссии. В 3 кн. Мн., 1971, 1973, 1974; ён жа. Strittige Fragen zur Geschichte der Städte der Zarubincy-Kultur // Zeitschrift für Archäologie. 1975. 2. S. 208–234; ён жа. Ранние средневековые древности Белоруссии (II–IX вв.) // II. Internationaler Kongress für Slavische Archäologie. Berlin, 24–28 August 1970. Bd. III. 1973. S. 490–500. Tafel 18; ён жа. Skarb metalowych pasyw z okresu rzymskiego odkryty w miejscowości Krasnyj Bor (BSRR) // Wiadomości Archeologiczne. Warszawa, 1972. Tom XXXVII. Zeszyt 2. S. 115–138.

Генадзь Сагановіч (Мінск)

Сярэдневяковая Беларусь у пасляваенныя нямецкай гісторыяграфії

 к Остфоршунг у цэлым, так і нямецкая навуковая гісторыяграфія Усходняй Еўропы ў прыватнасці прайшлі больш чым стогадовы шлях. Яшчэ ў 1892 г. ў Берлінскім універсітэце была заснавана першая асобная кафедра ўсходнеславянскай гісторыі, якую ўзначаліў вядомы вучоны Тэадор Шыман. Аднак за гэты час яшчэ, здаецца, ніхто не задаваўся пытаннем, якое ж месца ў працах Остфоршунга займала Беларусь, і як яна ў іх бачылася. Спрабуючы сцісла высвятліць гэта, я абмяжоўваюся пакуль найноўшым перыядам нямецкага ўсходазнаўства і разглядаю толькі асноўныя працы, датычныя сярэдневяковай (у шырокім сэнсе слова, г.зн. да XVIII ст.) Беларусі.

Трэба адразу адзначыць, што пасляваенныя часы былі складанымі для Остфоршунга. Гэта абуровілі як агульны ўнутраны крызіс нямецкай дзяржавы, так і старых кадраў, якія нярэдка сталі ахвярамі вайны. Да прыкладу, толькі ў 1959–1970 гг. такія вядучыя гісторыкі як Ганс Кох, Ганс Юберсбергер, Гайнрых Шмід, Вернер Маркерт, Паўл Ёгансан і Горст Ябланоўскі, увогуле адышлі ад усходнеўрапейскай тэматыкі. На фоне таго, што па гісторыі Расіі, Украіны, Літвы і Латвіі ў паваенныя часы даволі часта выдаваліся не толькі асобныя, але і калекцыйныя даследаванні¹, у дачыненні да Беларусі можна было бы канстатаваць, што прысвечаныя ёй самастойныя гісторычныя працы гэтага часу проста невядомыя. Праўда, ёсць адно шчаслівае выключэнне — книга згаданага Горста Ябланоўскага “Заходняя Русь паміж Вільнем і Москвой”². Гэта яго габілітацыйная дысертацыя ў Свабодным універсітэце Берліна, выдадзеная ў 1955 г., — праца ў многіх адносінах паказальная, класічная, вартая асобнай увагі.

Яшчэ нікто з нямецкіх гісторыкіў так грунтоўна не вывучаў грамадства сярэдневяковай Беларусі, як Ябланоўскі. Паставіўшы мэтай даследаваць палітычнае становішча ўсходнеславянскага насельніцтва ў Вялікім Княстве Літоўскім XV ст., ён дасканала прааналізаваў беларуска-літоўскія летапісы, паколькі палітычныя тэндэнцыі фіксаваліся найперш у іх. У выніку нямецкі гісторык атрымаў не толькі цэлую шкалу меркаванняў, але і жывую карціну рэлігійных узаемаадносін, і шмат іншых цікавых назіранняў. Вучоны паказаў, што ў тым канкрэтным часе і на трыторыі так званай Заходняй Русі прамаскоўскай арыентациі насельніцтва не існавала, што узаемаадносіны паміж рознымі канфесіямі, а таксама паміж уладай і праваслаўнай царквой у ВКЛ харектарызуваліся тале-

¹ Гл. напр.: Torke H. Lexikon der Geschichte Russlands. München, 1985; Russen und Russland aus deutscher Sicht, IX–XVII. Jh. München, 1985; Rhode G. Kleine Geschichte Polens. Darmstadt, 1965; Wittram R. Baltische Geschichte. München, 1954; Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine. München, 1994.

² Jablonowski H. Westrussland zwischen Wilna und Moskau: Die politische Stellung und die poleteschen Tendenzen der russischer Bevölkerung des Grossfürstentums Litauen im XV. Jh. Leiden, 1955.

рантнасцю. Ён адзначыў таксама, што Літва і Русь у XV ст. не аддзяляліся выразнай нацыяльнай мяжой. Ці не гэта выклікала незадаволенасць у Літве, бо літоўскі гісторык М. Ючас выступіў з амаль цалкам адмоўнай рэцензіяй на кнігу Ябланоўскага³. Між тым нямецкага вучонага тут цыжка папракаць у недакладнасці ці неаб'ектыўнасці.

Іншая справа — тэрміналогія. Ябланоўскі лічыў немагчымым выкарыстоўваць у дачыненні да рэаліі XV ст. назвы “Беларусь” або “Украіна”, паколькі іх не ведаюць летапісы, і таму называў славянскія землі ВЛК — Руссю, а насельніцтва — “рускім”. Гэта даўняя проблема пошуку адэкватнага тэрміна ў дачыненні да сярэдневяковай Беларусі. Прыкладна з Першай сусветнай вайны Остфоршунг карыстаўся вызначэннем *“Weissruthenien”* — лацінізаванай формай назвы Беларусь, якая была і гістарычнай, і зручнай, бо не ўносіла двухсансоўнасці. Аднак пасля Другой сусветнай вайны такая форма стала паступова замяняцца называй *Weissrussland*, а замест *Rus'* пачалі пісаць *Altrussland* або проста *Russland*, што практычна цалкам замацавалася цяпер як ў гістарычнай, так і ў палітычнай літаратуры. Адпаведна насельніцтва, якое раней называлася *Weissruthenen*, цяпер мае назыву *Weissrussen*, *Westrussen* або нават *Russen*, як, напрыклад, у Ябланоўскага. Гэта недапушчальная падмена, пры якой слова *Russland* і *Altrussland* успрымаюцца як азначэнні сучаснага рускага народа на розных этапах яго развіцця, што зусім не адпавядае рэальнай гісторыі. Не выпадкова другі вядомы нямецкі ўсходзазнавец Готгард Родз, які сам паслядоўна карыстаўся тэрмінам *Weissruthenien*, высока ацаніўшы кнігу Ябланоўскага, тым не менш слушна адзначыў, што неабазнаны чытак атрымае скажонкі ўяўленні, калі яму продкаў сучасных беларусаў і ўкраінцаў “рускім” (*Russen*).

У свой час па ўказанай проблеме ў нямецкамоўнай гістарыяграфіі прыйшла цэлая дыскусія. У якасці аднаго з выхадаў пратпаноўвалася ў дачыненні да сярэдневяковых жыхароў цяперашняй Беларусі і Украіны ўжываны тэрмін *Russen*, — менавіта ту форму, якую выкарыстоўвалі ў гэтым сэнсе нямецкія храністы⁴. Аднак і ён не прыжыўся. Апошняя прыклады дастасавання назвы *Weissruthenien* да сучаснай Беларусі сустракаюцца ў нямецкай гістарыяграфіі 1960-х гадоў. Толькі ў англомоўных выданнях, звязаных з коламі ўкраінскай эміграцыі, надалей захоўваецца тэрмін *Rus'* (дастаткова глянуць апошнія нумары часопіса *Harvard Ukrainian Studies*).

Калі мець на увазе гісторыкаў маштабу Горста Ябланоўскага, якія пісалі пра сярэдневяковую Беларусь, неабходна называць і Курта Форстройтэра, Гюнтэра Шцёкля, Манфреда Гельмана, якія таксама належаць да старога пакалення ўсходзазнайцаў. На жаль, ніводзін з іх не апублікаваў па гісторыі Беларусі асобных прац, але яны закраналі яе ў даследаваннях, прысвечаных суседнім народаў.

³ Ючас М. Старые взгляды в новой книге о Великом Княжестве Литовском // Труды Академии наук Лит. ССР. Сер. А. 1958. № 1. С. 133–134.

⁴ Гл. напр.: Weczerka H. Die Südostbeziehungen der Hanse // Die Hanse und der Deutschen Orden / Hrsg. von N. Angermann. Lüneburg, 1990. S. 117–132.

дам. Так, К.Форстройтэр у манаграфії “Прусія і Расія ад пачатку Нямецкага Ордэна да Пятра Вялікага”⁵ паказвае адносіны ордэнскай дзяржавы з ВКЛ, у тым ліку з Беларуссю, называючы яе жыхароў “рутэнамі”. Аўтар асвяляе таксама гандаль, міграцыі насельніцтва і культурны ўплыў немцаў, дэмантруючы пры гэтым добрае веданне гістарычнай геаграфіі Беларусі. Многія пытанні беларускай гісторыі былі закрануты ім і ў кнізе “Нямеччына і Літва ў Сярэдневякоўі”⁶, асабліва што датычыща рэцэпцыі магдэбурскага права ў заходнебеларускіх гарадах. З тэксту Форстройтэра хацелася б прывесці некалькі цікавых выказванняў: “Канцылярскай (Amtsprache) мовай у Літве была мова беларуская”⁷, “Вільня — на ўзмежжы беларускай этнічнай тэрыторыі (Volksboden)”⁸, “Нямецкае ў Беларусі яшчэ зусім не даследавана”.

Гюнтэр Щёклъ, вядомы спецыяліст па гісторыі Расіі⁹, шэраг даследаванняў прысвяціў усходнім славянам у цэлым. У многіх сваіх працах ён непазбежна сутыкаўся з гісторыяй Беларусі і Украіны, спыняючыся, у прыватнасці, на паходжанні і значэнні назвы Русь. Шэраг тэзісаў гэтага вучонага датычыща не-пасрэдна гістарычных лёсайды Беларусі. Цікавая, напрыклад, яго ацэнка Крэўскай уніі ў працы па гісторыі Расіі. Щёклъ лічыцца яе своеасаблівай мяжой, якая пепракрэсліла рэальнаяя шансы ВКЛ стаць чиста ўсходнеславянска-праваслаўнай дзяржавай і пад сваім лідерствам палітычна аб'яднаць усю Русь. Прыніцце лацінскай формы хрысціянства дынастыяй і народам Літвы падарвала давер да аб'яднальнай праграмы вялікіх князёў літоўскіх з боку Русі і прывяло да канфесійнага расколу. Культурна-рэлігійны антаганізм у дзяржаве Ягайлавічаў вырашаўся спачатку асіміляцыяй, а потым — выдзяленнем асобных канфесійных і культурных частак, у выніку чаго і з'явіліся дзве новыя нацыі — беларусы і ўкраінцы — сцвярджавае вучоны¹⁰. Гэтыя арыгінальныя разважанні здаюцца, аднак, празмерна схематычнымі, асабліва ў дачынені да апошняга тэзіса.

Буйнейшы на Захадзе літуаніст Манфрэд Гельман таксама закранаў Беларусь толькі ў сувязі з гісторыяй Літвы і Ордэна або немцаў у Падзвінні. У яго манаграфіі пра сярэдневяковую Інфлянты падрабязна асвяляюцца іх стасункі з Палацкам¹¹. У сваіх шматлікіх працах, прысвечаных гісторыі ВКЛ, у тым ліку ў кароткім сінтэзе гісторыі Літвы¹², які вытрымаў ўжо чатыры выданні, гэты ву-

⁵ Forstreuter K. Preussen und Russland von den Anfangen des Deutschen Ordens bis zu Peter dem Grossen. Göttingen, 1956.

⁶ Forstreuter K. Deutschland und Litauen im Mittelalter. Köln; Graz, 1962.

⁷ Forstreuter K. Preussen und Russland... S. 227.

⁸ Тамсама. С. 201.

⁹ Ужо шэсць разоў перавыдавалася яго сінтэз. “Russische Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart”.

¹⁰ Stökl G. Der Russische Staat im Mittelalter und Früher Neuzeit. Wiesbaden, 1981. S. 284–285.

¹¹ Hellman M. Das Lettenland im Mittelalter: Studien zur ostbaltischen Frühzeit und lettischen Stammesgeschichte, insbesondere Lettgallens. Münster; Köln, 1954.

¹² Hellman M. Grundzüge der Geschichte Litauen und des Litauischen Völkes. Darmstadt, 1990.

чоны непазбежна выходзіў і на беларускае мінулае. Аднак Гельману уласцівы выразна літвацэнтрычныя погляды. Напрыклад, у кнізе пра літоўскі народ ён разглядае ВКЛ як монакультурную дзяржаву. Скрозь фігуруюць толькі “Літва”, “літоўцы”, “літоўскі”. Дзяржаўную мову ВКЛ ён называе “заходнерускай канцылярскай”, а згадваючы Ф. Скарыну (мімаходзь, пасля Мажвідаса) наогул не ўказвае яго этнакультурную належнасць¹³. У артыкуле пра гісторычнае значэнне ВКЛ тэрыторыя Беларусі і яе гарады называюцца не інакш як “усхонія вобласці ВКЛ”, або “усходня праваслаўныя вобласці, што трапілі пад літоўскае панаванне”. Гаворачы пра значэнне ВКЛ для Еўропы, вучоны, у прыватнасці, сцвярджае, што, адасобіўшы ўсходнеславянскія землі ад ранейшай Кіеўскай Русі, яно стварыла простору для з’яўлення двух уласна ўсходнеславянскіх народоў — беларусаў і украінцаў¹⁴. Значэнне дзяржавы для этнатворчага працэсу тут відаочна перабольшана.

З шэрагу найбольш значных прац, якія датычацца і Беларусі, можна указаць яшчэ манаграфію Клаўса Цэрнака “Грамадскія народныя сходы ў усходніх і заходніх славянах”, прысвечаную гісторыі веча. У ёй вучоны даследаваў таксама Смаленскае і Полацка-Мінскае княства, выдзеліўшы іх у пераходную зону¹⁵. У якасці адной з высноў праводзіцца думка, што ў Полацку ніколі не магла сфармавацца моцная княжацкая ўлада, і што з пачаткам літоўскага панавання веча страціла ранейшыя функцыі і значэнне.

Варты згадаць яшчэ грунтоўную працу Г. Родэ аб усходніх межах сярэдневяковай Польшчы, дзе асвятляюцца і некаторыя пытанні, што датычацца гісторычнай геаграфіі Заходняй Беларусі¹⁶.

Нарэшце — сінтэзы, падручнікі і дапаможнікі. Сярод найбольш вядомых, дзе разглядаецца і Беларусь, трэба згадаць “Падручнік па гісторыі Pacii”¹⁷, а таксама дапаможнік “Немцы і іх усходнія суседзі”¹⁸. У першым пра сярэдневяковы перыяд (да 1569 г.) напісаў Манфрэд Гельман, а палітычную гісторыю XVII ст. выкладаў Клаўс Цэрнак, які, на жаль, нават апісваючы вайну Маскоўскага царства супраць Рэчы Паспалітай, амаль цалкам пакінуў Беларусь па-за ўвагай. У рэдкіх згадках фігуруе, дарэчы, *Westrussland, westrussische Geschechte*¹⁹, хоць у XVII ст. Беларусь як суб’ектыўна, так і ў аб’ектыўным плане ўжо дастаткова выразна адрознівалася ад Pacii. У кнізе пра ўсходніх суседзяў Нямеччыны беларускаму

¹³ Hellman M. Grundzüge der Geschichte Litauen und des Litauischen Völkes. S. 71.

¹⁴ Hellmann M. Die geschichtliche Bedeutung des Grossfürstentums Litauen // Saeculum. 1958. Bd. 9. S. 109.

¹⁵ Zernack K. Die výrsgtñndischen Volksversammlungen bei den Ost-und Westslaven. Studien zur verfassungsgeschichtlichen Bedeutung des Verein. Wiesbaden, 1967. S. 117–125.

¹⁶ Rhode G. Die ostgrenze Polens. Bd. 1 (Bis 1401). Köln; Graz, 1955.

¹⁷ Handbuch der Geschichte Russlands. Bd. 1. Bis 1613. Stuttgart, 1981, 1989; Bd. 2. 1613–1856. Stuttgart, 1986.

¹⁸ Die Deutschen und ihre östlichen Nachbarn: Ein Handbuch / Hrsg. von V. Aschenhanner und and. Frankfurt am. Main, 1967. S. 94–95.

¹⁹ Handbuch der Geschichte Russlands, Bd. 2. S. 131.

народу адведзена адна няпоўная старонка. Заўважыўшы, што беларусы вельмі падобныя да ўкраінцаў, аўтар, Гюнтэр Шцёкл, адзначыў, прынамсі, два моманты, якія адрознівалі іх гістарычны шлях: тое, што беларусы не мелі свайго каштва, і тое, што ў іх не было свайго П'емонта накшталт Галіччыны ў украінцаў.

У абагульняючым “Свет славян”²⁰, яго другім томе, сярод рускіх і ўкраінцаў таксама знайшлі свае месца беларусы. Нарыс пра іх (крыху больш, чым 10 старонак) напісаў Пэтэр Шайберт. Але гэта — выданне папулярнае, разлічанае на шырокага чытача, і трактоўкі мінулага Беларусі ў ім нічым асаблівым не вызначаюцца, бо аўтар абапіраўся на кнігі Ябланоўскага, Вакара і Гельмана. Манографія Ябланоўскага, дарэчы, заканамерна стала падставай практична для ўсіх нямецкіх гісторыкаў, хто нешта пісаў пазней пра Беларусь. Але такіх публікацый удалося знайсці не многа. У цэлым у нямецкіх выданнях выяўлена каля паўтара дзесятка артыкулаў, у якіх ідзе размова і пра сярэдневяковую Беларусь. Найчасцей гэта часопіс “Zetschrift fur Ostforschung”, перайменаваны нядаўна ў “Zeitschrift fur Ostmitteleuropa-Forschung”, “Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” або іншыя перыёдкі, у якіх увага на Беларусь (яе тэрыторыю) звяртаецца ў сувязі з даследаваннямі гісторыі Інфлянтаў, Літвы, Ганзы і Ордэна ці заходніх цывілізацыйных упłyvaў²¹.

Рэзюмуючы, адзначаю тое агульнае, што характэрна для нямецкай навуковай літаратуры беларусазнаўчага накірунку. Пры высокім метадычным узроўні і аб'ектыўнасці, пры грунтоўнасці даследаванняў нельга не заўважыць іх вузкую гістарыяграфічную базу. Прычым практична не выкарыстоўваліся ўласна беларускія даследаванні, асабліва новыя, што, калі ўлічыць нацыянальную заангажаванасць кожнай грамадскай навукі, не магло не ўпłyvaць на нямецкае бачанне Беларусі, а часам выяўлялася і ў недастатковым валоданні фактаграфічным матэрыялам. Затое пры асвяленні ўзаемаадносін Ордэна або Ганзы з усходнімі суседзямі ў нямецкіх публікацыях выкарыстоўваецца надзвычай багатая, часта зусім новая для беларускіх гісторыкаў фактура. Другая асаблівасць павеннай нямецкай гістарыяграфіі заключаецца ў тым, што калі Беларусь у ёй і трапляла ў поле ўвагі, дык толькі як тэрыторыя падзей, даследаваных у сувязі з іншымі пазнавальнымі мэтамі. Пасля вайны ўласна Беларусь яшчэ ніводнага разу не выступала ў якасці самадастатковага аб'екта Остфоршунга, а выключна беларусазнаўчыя працы, якія былі ў першай палове XX ст.²², наогул не з'яўляліся.

²⁰ Die Welt der Slawen. Bd. 2. Russen-Weissrussen-Ukrainer / Hrsg. von H.Kohn. Frankfurt am Main, 1962. S. 209–225.

²¹ Гл. у прыватнасці: Wagner O. Reformation und Orthodoxie in Ostmitteleuropa im XVI Jh. // Zfo. 1986. Bd. 35; Laur W. Überlegungen zur Herkunft des Wissegwaldes (Vsevolod) von Gerzike // Тамсама; Dircks B. Russisch-livländische Beziehungen in der zweiten Hälfte des 13. Jhs // Jahrbuch des baltischen Deutschtums, 1986. Bd. 33; Weizsäcker W. Das Deutsche Recht als Aufbaufaktor des Ostens // Der Deutsche Osten und das Abendland: Eine Aufzettelreihe / Hrsg. V.H.Aubin. München, 1953; і інш.

Зрэшты, гэта не павінна здзіўляць, калі ўлічыць тое, што ў той перыяд савецкая Беларусь сама ніяк не выяўляла сябе як суб'ект рэальнай гісторыі.

Трэба прызнаць, аднак, што нават тыя нешматлікія выданні нямеціх вучоных, у якіх так ці інакш апынулася пад увагай сярэдневяковая Беларусь, да гэтага часу мала засвойваліся беларускай гісторычнай навукай. Для нас яны застаюцца важнымі, каштоўнымі наўперш з пункту гледжання метаду.

²² Jäger W. (Hr.). Weissruthenien. Berlin, 1919; Rhode G. Die Weissruthenen // Jahrbuch des Osteuropa-Institut zu Breslau. 1941. Bd. 2; Engelhardt F. Weissruthenien: Volk und Land. Berlin, 1943.

Алег Трусаў (Мінск)

Рэйнскі каменны посуд у Беларусі

другой палове XVI ст. на тэрыторыі Рэйнскай вобласці ў гарадах Кёльне, Фрэхене, Рэрэне і Зігбургу пачалася вытворчасць новага тыпу керамічнага посуду, які потым атрымаў назыву “рэйнскі” або “каменны посуд”. Для яго аблапу былі патрэбны вельмі высокія тэмпературы. Пакрываяцца гэты посуд салінамі глазурамі, якія ўтвараліся ў час аблапу, калі ў печ засыпалі соль. Сода, якая ўваходзіла ў склад солі, пры гэтым спалучалася з вокісцю алюмінія і сілікатамі. У выніку ўтваралася тонкая і моцная абалонка на зневяднай паверхні керамічнага начыння. Формы посуду ствараліся па арыгінальных праектах, якія хараکтарызуюць асобныя керамічныя цэнтры вытворчасці. Дэкор наносілі на начынне перад аблапам прасаванымі ў мадэль арнаментамі. Таксама ўжывалі графіроўку паверхні або выціскалі ўзор з дапамогай драўляных штампаў.

Вырабы з Кёльна і Фрэхена пакрывалі светла-карычневай або жаўтаватай глазурай. Тут склаўся асартымент усяго нямецкага каменнага посуду. У першую чаргу гэта “штурцбехеры” (кубкі з накрыўкай), “куфлі з варонкападобным вусцем, шарападобныя збаны з нізкапасаджанай гарлавінай”, “збаны з выявай барадатага чалавека” і іншыя віды посуду. Вырабы з гораду Рэрэна спачатку пакрываліся карычневай глазурай, але пазней, у канцы XVI ст., мелі шэрью бліскучую паверхню або сінюю глазур.

Зігбургская кераміка ў выніку асобай якасці гліны пасля аблапу заставалася белай або крыху зеленаватай. Пасля 1590 г. выраб каменнага посуду распачаўся ў г. Вестэрвальдзе. Тут выраблялі кераміку з шэрай каменай масы, пакрытай сіняй глазурай (так зв. “блауверк”).

Прычым у XVII ст. фігурныя сцэны ўсё болей і болей замяняюцца пры аздабленні мясцовага каменнага посуду на розныя арнаментальныя матывы. У XVII ст. акрамя Рэйнскай вобласці адпаведную каменную кераміку выраблялі ў

Баварыі — у г. Крэйсене. Разам з рознага тыпу збанамі, там, пачынаючы з 1640 г. сталі рабіць фляжкі шматвугольнай формы. Посуд з Крэйсена быў або пакрыты карычневай глазурай, або яго распісвалі эмалевымі фарбамі розных колераў¹.

Пад час раскопак на тэрыторыі беларускіх гарадоў і замкаў кавалкі рэйнскага каменага посуду знаходзяць шмат у якіх месцах. У сярэднім колькасць знойдзеных фрагментаў вагаеца да 3–5 да 10–15. Знойдзеная кавалкі належала да высокіх (да 35 см.) куфляў цыліндрычнай формы (Лідскі, Мірскі замак, Гродна і Мінск), збаноў з шарападобным тулавам і вузкім горлам са злівам (Мірскі замак, Мінск), аб’ёмнага (да 50 см. вышынёй) тарнага начыння з вузкім горлам і трывамі парамі папярочных ручак на тулаве (Мірскі і Гальшанскі замкі) і керамічных бутэлек вышынёй да 30 см., што часам мелі петлепадобную ручку.

Кавалкі збаноў і куфляў, знойдзеных ў слаях канца XVI–XVII стст. у Гроднے², Віцебску³, Мінску⁴, Мірскім і Любчанскамі замках, сведчаць, што посуд быў зроблены з шэрай масы і пакрыты сініяй глазурай. Па свайму ўзору ён стаяў бліжэй да вырабаў з Вестэрвальда. Фрагменты тарнага начыння з Мірскага і Гальшанскага замкаў, а таксама збаноў з цёмна-карыйчневай глазурай указываюць на належнасць вырабаў хутчэй за ўсё майстрам з Рэрэна. Збан з выявай партрэта чалавека ў медальённе з манаграмай з Мірскага замка зроблены або ў Фрэхене, або ў Кёльне ў XVI ст. Белы куфель з бясколернай глазурай, здоблены выявай ільвінай пысы, які знойдзены ў Лідскім замку ў слое сярэдзіны XVII ст., мог паходзіць з майстэрні Зігбурга. Бутэлькі, пакрытыя чырвона-карыйчневай ці цёмна-карыйчневай глазурай з Мсціслава, Мірскага замка і Мазыра, маюць аналагі з вырабамі з Рэрэна.

Варта адзначыць, што ў слаях XVIII–XIX стст. на тэрыторыі беларускіх гарадоў трапляюцца і падробкі пад нямецкі каменны тавар. У першую чаргу гэта розныя тыпы керамічных бутэлек, зробленых у Рызе. Пакрытыя яны чырвона-карыйчневай глазурай і маюць арнамент у выглядзе неахайна пракрэсленых медальённаў. Часам сустракаеца і надпіс “Selter”⁵.

Гэтыя знаходкі сведчаць аб моцных гандлёвых сувязях паміж Беларуссю і Германіяй у XVI–XVIII стст. Значная частка каменага посуду магла трапляць на Беларусь праз руکі ганзейскіх гандляроў, якія актыўна працавалі ў балтыйскім рэгіёне. Гэта пацвярджаюць і знаходкі рэйнскай керамікі на тэрыторыі Пскова⁶, горада цесна звязанага з нямецкім ганзейскім саюзам.

¹ Большая иллюстрированная энциклопедия древностей. Прага, 1984. С. 160.

² Здановіч Н., Краўцэвіч А. Старажытны цэнтр Гродна // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1985. № 1. С. 39.

³ Ляўко В.М. Гандлёвые сувязі Віцебска ў XV–XVIII стст. // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1983. № 3.

⁴ Здановіч Н., Собаль В. Ляпілі мінскія ганчары // Маастацтва Беларусі. 1990. № 8. С. 74–75.

⁵ Здановіч Н.І., Трусаў А.А. Беларуская паліваная кераміка XI–XVIII стст. Мн., 1993. С. 65.

⁶ Белецкий С.В. О рейнскай керамікі в Пскове // Советская археология. 1978. № 2.

Андрей Киштымов (Минск)

Германские капиталы и немецкие предприниматели в экономике Беларуси XIX — начала XX в.

Bелорусско-немецкие экономические связи имеют многовековую историческую традицию. Она заключается не только в торговых контактах, но и охватывает более широкий спектр экономического сотрудничества — от переноса новых технологий до личного вклада в развитие экономического потенциала белорусских и немецких земель. В эпоху средневековья торговые пути на Беларусь были хорошо известны ганзейским купцам. Ф. Скорина продолжил дело Н. Гутенберга. Уроженец Новогрудского повета С. М. Аскерка давал экономические советы прусскому королю. Немаловажное значение для установления стабильных экономических связей имело и наличие общих границ между германскими землями и государствами и державами, в состав которых входили белорусские земли — Великим Княжеством Литовским, Речью Посполитой и Российской империей.

В белорусско-немецких экономических связях XIX — начала XX в. можно выделить три уровня. Во-первых, это межгосударственные отношения Российской империи и Германии (до ее объединения — преимущественно Пруссии) и их влияние на развитие народного хозяйства белорусских губерний. Во-вторых, это место, которое занимала Беларусь во внешней торговле с Германией. В-третьих, это непосредственное ведение экономической деятельности подданными немецких государств на белорусской земле.

Межгосударственные российско-германские отношения создавали общую рамку, в которой реализовались белорусско-немецкие экономические связи. Главным образом непосредственное влияние на них оказывала таможенная политика двух соседних государств — Российской империи и Королевства Пруссии. Она менялась на протяжении более чем столетнего периода, иногда складывалась весьма сложно и даже доходила до так называемой таможенной войны (1893–1894 гг.).

Таможенная политика оказывалась не только на внешней торговле, но и на развитии системы путей сообщения. Например, таможенные разногласия привели в первой четверти XIX в. к мысли соединить Неман и Вислу водным путем в обход прусских земель. Так родился проект Августовской водной системы на стыке белорусских и польских губерний. Ее строительство велось в 1824–1839 гг. Общие затраты на него составили более 2 млн. руб. До постройки железных дорог по Августовской системе проходило до 400 судов в год, после их проведения на ней сохранился сплав леса.

Железнодорожное строительство в белорусских губерниях также стало проблемой межгосударственной политики. В 1861 г. Общество Кенигсбергско-Лыкской железной дороги через бывшего наместника в Царстве Польском Горчакова предложило царскому правительству продолжить эту дорогу до Гродно, а в

перспективе — и до Пинска. затем это предложение было повторено прусским посланником в Петербурге и Восточно-Прусским Обществом железных дорог. Этот вопрос самым тщательным образом обсуждался на заседаниях Комитета железных дорог, пока, наконец, 10 ноября 1867 г. не было принято положительное решение, но с предварительными условиями: новая железнодорожная линия должна соответствовать организационным и техническим нормам российских железных дорог; а ее проведение от прусской границы до Белостока не должно опережать постройку железнодорожной линии от Белостока до Брест-Литовска. К этому времени была уже подписана русско-прусская конверсия о прямом железнодорожном товарном сообщении (1866 г.). Вариант, предложенный Комитетом железных дорог, вероятно не устроил прусскую сторону, а вскоре, в 1873 г., Брест с Граево на прусской границе соединила 199-верстная железнодорожная дорога, построенная российским акционерным обществом¹.

В целом, развитию устойчивых экономических связей между белорусскими губерниями и немецкими землями безусловно способствовало наличие прямых водных путей сообщения, дополненных во второй половине XIX в. железнодорожными дорогами.

В внешней торговле Российской империи в начале XIX в. на первом месте стояла Великобритания, на втором — Германия, к концу века они поменялись местами. Вывоз из России в Германию составлял в 1898 г. 25 процентов экспорта, импорт из Германии — 32 процента импорта России².

Почти монопольное место в лесной торговле с Германией принадлежало Беларуси. Этому способствовали лесные ресурсы белорусских губерний и сравнительная дешевизна и удобство доставки лесного товара по водным путям на Германские лесные рынки. Так, в начале XX в. около 93,5 процента всех лесных товаров ввозилось в Германию из Российской империи по водным путям³.

Спрос на белорусский лес рос непрерывно. Начиная с последней трети XIX в. начала складываться довольно стройная система белорусского лесного экспорта в Германию. Не в последнюю очередь это связано со значительным расширением лесной торговли после отмены в 1868 г. вывозной пошлины на лес.

Из бассейна Немана лес сплавлялся в Тильзит и Мемель. Белорусское Полесье в основном ориентировалось на Западный Буг и далее, по Висле, лес шел на Бромберг и Данциг. В Бромберге, в частности, находились конторы главных лесоторговых фирм Берлина и Штетина, которые скупали привезенный туда лес и отправляли его далее. Цены на лес в Данциге были примерно на треть выше, чем в Мемеле.

Кроме прямого сплава по рекам, белорусский лес шел в Германию и через балтийские порты Российской империи (в 1909 г. это составило около 38 про-

¹ Российский государственный исторический архив (Далее: РГИА), ф. 1272, оп. 1, д. 20, лл. 5–6, 33–33 об.

² Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России. Под ред. В.И.Покровского. СПб., 1902. Т. 1. С. XXXVIII, XXXIX.

³ Фаас В.В. Русско-германская лесная торговля. СПб., 1910. С. 40.

центов от общего экспорта леса из России). При этом из семи балтийских портов (Петербург, Кронштадт, Ревель, Пернов, Рига, Виндава, Либава) около половины лесного экспорта приходилось на Ригу, куда, в свою очередь, в основном сплавлялся лес с белорусского Подвилья и из бассейна Березины по Березинской водной системе⁴. Из Архангельского порта вывоз лесных материалов в Германию не производился.

В отечественной историографии факт вывоза из Беларуси в огромных количествах сырого, необработанного леса часто используется в качестве тезиса, якобы доказывающего техническую отсталость белорусской экономики. Такая точка зрения является ошибочной. Дело в том, что такое положение в белорусском лесном экспорте диктовалось континентальными соображениями. Торговая конвенция с Германией, заключенная в Берлине в июле 1904 г. (срок действия по декабрь 1917 г.) обязывала Российской империю “не налагать вывозной пошлины на сырой или отесанный лес, а равно и не запрещать его вывоза”. При этом Германия установила высокие ввозные пошлины на пиленный лес, что сделало экономически невыгодным развитие обработки леса для российских экспортёров, и привело к процветанию германской лесной промышленности. Только в 1909 г. обработкой вывезенного из Российской империи леса в Мемеле и Кенигсберге занимались 42 лесопильных завода (около 3,5 тыс. рабочих). Далее обработанный лес шел в Германию через немецкие порты и транзитом через Голландию (Роттердам) — в Прирейнский район, а также в Англию, Испанию, Португалию, Бразилию и Южную Африку.

Те же отрасли лесной промышленности Беларуси, которые не ориентировались на экспорт своей продукции в Германию, развивались на достаточно высоком технико-экономическом уровне (лесохимическое, спичечное и бумажное производства).

Иногда немецкие предприниматели занимались самостоятельной разработкой лесных богатств Беларуси. В 1885-1886 гг. по контракту, заключенному с помещиком Рейтаном, вырубку и сплав леса из имения Грушевка (Слуцкий у.) осуществляло акционерное общество “Берлинская лесная контора”. 20 января 1887 г. поверенные этого общества Франц Краузе и Альберт Нассэ заключили контракт с князем П.Л.Витгенштейном, по которому “Берлинская лесная контора” приобрела право на сплошную вырубку в течение 30 лет Ленинской лесной дачи, расположенной в Мозырском у. и занимавшей 27 тыс. десятин. Для вырубки и выделки леса немецкие предприниматели наняли 325 человек, из них 34 прусских подданных и 164 — австрийских. Попытка Берлинской лесной конторы расширить свою деятельность в белорусских губерниях (путем приобретения лесов, имений, учреждения лесных ломбардов) натолкнулась на противодействие царской администрации. В своем отношении на имя министра финансов от 25 февраля 1888 г. Минский губернатор напомнил о запрете 1887 г. иностранцам “приобретать поземельную собственность и пользоваться ею на правах аренды и найма” в ряде губерний, в том числе и Минской⁵.

⁴ Фаас В.В. Русско-германская лесная торговля. С. 91, 94.

Стабильно возрастал и экспорт в Германию продукции белорусского сельского хозяйства. Причем шла его специализация, и постепенно белорусские губернии заняли вполне определенный сектор во внешней торговле продовольственными продуктами. Особенно четко эта тенденция выявилась в торговле мясом. Перед Первой мировой войной Брест, наряду с Варшавой и Лодзью, стал важнейшим пунктом мясного экспорта в Германию. Среди пяти районов, обслуживавших экспорт свиней в Германию (Приволжского, Юго-Западного, Северо-Западного, Прибалтийского, Малороссийского) Северо-Западный район прочно удерживал первое место (в 1912 г. — 3 100 тыс. свиней из общей численности в 7 445 тыс. свиней со всех пяти районов). Свиное поголовье с 1909 по 1912 г. возросло в Северо-Западном районе на 200 тыс. Торговля мясом с Германией приносила немалые доходы. Если в 1912 г. в Бресте пуд свинины стоил, в среднем, 6 р. 40 к., а пуд говядины — 6 р. 80 к., то в Берлине, соответственно — 10 р. и 9 р. 30 к.⁶.

Из Германии в белорусские губернии шли преимущественно промышленные товары, изделия ремесленников и бакалейные товары. Так, минский губернатор Чарыков в своем отчете за 1875 г. отмечал, что по ценности привоза первое место занимает Пруссия, снабжающая Минск разного рода товарами на сумму 64, тыс.руб., причем большую часть этой суммы (330 тыс.руб.) составляли “разного рода колониальные, бакалейные товары, кондитерские изделия”. После прусских товаров, в порядке убывания, следовала Москва (560 тыс.руб.), Варшава (535 тыс.руб.), Лодзь (500 тыс.руб.), Петербург (213 тыс.руб.).⁷

К концу XIX в. и, особенно, в начале XX в. возрос ввоз в белорусские губернии машин и оборудования производства немецких фирм. Меньшую активность проявлял немецкий финансовый капитал. Хотя и здесь можно найти примеры. Когда бельгийское акционерное общество, построившее и эксплуатировавшее с 1898 г. трамвай в Витебске, стало испытывать финансовые трудности, его акции скупило немецкое электротехническое общество Зингера, тесно связанное с берлинским Банком электрической промышленности. В свою очередь, в начале XX в. эти акции у электротехнического общества Зингера, ставшего жертвой кризиса, купило Общество “Гелиос” из Кёльна. Но и оно владело витебским трамваем недолго — в 1904 г он вновь перешел в бельгийские руки⁸.

Интенсификация сельского хозяйства Беларуси, в немалой степени связанная с ростом экспорта его продукции в Германию, привела к повышению спроса на немецкие товары. Белорусским потребителям предлагали свою продукцию крупнейшие немецкие заводы сельскохозяйственного машиностроения. Так, заво-

⁵ Национальный исторический архив Беларуси (Далее: НИАБ), ф. 295, оп. 1, д. 4309, лл. 21–22.

⁶ Материалы по вопросу об экспорте мяса в Германию. СПб., 1913. Вып. 2. С. 6, 16, 17.

⁷ РГИА, ф. 1284, оп. 69, д. 173, л. 50 об., 51.

⁸ Дякин В.С. Германские капиталы в России: Электроиндустрия и электрический транспорт. Л., 1971. С. 50, 93–94.

ды фирмы Майфарт (Франкфурт-на-Майне) открыли в Минске свое представительство по продаже конных и ручных молотилок, жаток, косилок, сноповязалок. На пять складов Минского земледельческого синдиката (в городах Минске, Пинске, Бобруйске, Орше и местечке Тугановичи, Минской губ.) поставляло свою продукцию немецкое “Общество для распространения калийных удобрений в Германии”.

Основательные итоги развития белорусско-немецких экономических связей подвел в марте 1914 г. районный съезд Северо-Западного края по вопросам экспорта в связи с пересмотром торгового договора с Германией. В его подготовке и проведении приняли участие 76 учреждений и организаций (управления железных дорог, губернские и уездные земские управы, городские управы, биржевые комитеты, сельскохозяйственные общества и синдикаты, профessionальные союзы, торгово-промышленные организации, банки, научные общества) и 231 фирма и предприятие различных отраслей промышленности и сельского хозяйства. Съезд длился пять дней, его открыл в Вильно 20 марта председатель Российской Экспортной Палаты В.И.Денисов. Наиболее представительно выглядела работа Лесопромышленной секции съезда. Съезд выработал обширную программу дальнейшего наращивания белорусского экспорта в Германию⁹. Осуществить эти планы помешало начало Первой мировой войны.

Немецкие мастера и ремесленники издавна были известны на белорусских землях. После включения их в состав Российской империи на это обратила внимание и новая администрация. Так, по свидетельству Тутолмина в конце XVIII в. в Беларуси среди “вольных заводских и фабричных мастеровых преобладал иностранный элемент”¹⁰. Большинство этих иностранцев составляли немцы.

Среди других белорусских губерний большим числом немцев-предпринимателей и рабочих выделялась Гродненская губ. Причина этого заключается не только в близости Прусской границы, но и в последствиях тех экономических преобразований, которые в эпоху заката Речи Посполитой пытались вести на гродненской земле граф Антоний Тызенгауз. Как свидетельствуют архивные документы, даже после 1795 г. не все иностранные мастера, приглашенные им для работы в Гродненской экономии, возвратились на родину.

Например, братьев Даниила и Готлиба Гейзлеров пригласили на казенную мануфактуру в Гродно из Равича. После раздела Речи Посполитой они открыли две суконные фабрики, хотя так и не приняли российского подданства. Собственную мастерскую открыл в 1799 г. в Гродно шляпник-иностраник Кристиан Генеман. Бумажными фабриками в начале XIX в. в Слонимском уезде управляли иностранцы Готлиб Шмит (в местечке Шидловицы) и Петр Тирбах (в уроцище Орля). Немец-мастер руководил работой суконный фабрики помещицы Анны Буховецкой, открытой в 1823 г. в имении Квасовка, Гродненского у¹¹.

⁹ Итоги Районного съезда Северо-Западного Края по вопросам экспорта в связи с пересмотром торгового договора с Германией. Вильно, 1914. С. 1, 3.

¹⁰ Жукович П. Сословный состав населения Западной России в царствование Екатерины II // Журнал Министерства народного просвещения. 1915. № 5. С. 166.

Как правило, и в дальнейшем немецкие предприниматели и немецкие специалисты сосредотачивали свои усилия на наиболее технически и технологически сложных предприятиях белорусской экономики того времени — текстильной, химической и бумажной промышленности, металлообработке и машиностроении. Немецких мастеров охотно нанимали на свои предприятия белорусские предприниматели. Так, во многом благодаря именно им и завезенному из Германии оборудованию успешно начала свою деятельность Поречская суконная фабрика Александра Скирмунта, открытая в 1836 г. Вскоре она стала лучшей белорусской текстильной фабрикой. В 1851 г. на ней работали прусские подданные суконщик Франц Коммес и шпильмейстер Вернер Целлер, фабричные овчары Фридрих и Август Рабужисы¹².

На Одаховской суконной фабрике (Новогрудский у.) у помещика Казимира Рдултовского в 1840 г. были не только “машины заграничные”, но и четверо мастеров-немцев. Тогда же 9 мастеров и 20 чернорабочих трудились на суконной фабрике в местечке Изабелин: “все они прусские подданные с паспортами”. Уже упомянутая выше Орлинская бумажная фабрика Петра Тирбаха, который так и не принял российского подданства, изготовила в 1844 г. 1 600 стоп бумаги на общую сумму 975 руб. 50 к¹³.

Немцы несли на белорусские земли предпринимательский дух, энергию, инициативу и опыт. Прусский подданный Эдуард Тиль с 1851 г. занимался постройкой беролин в имении Синчицах Пинского у. В том же уезде его соотечественник Иоган Кирш с 1849 г. работал химиком на Альбрехтовском стеариновом заводе. С 1877 г. работал в Минске мыловаренный завод прусского подданного Б.Блимовича (в 1894 г. — 20 рабочих, 20 тыс. пудов мыла на сумму 60 тыс.руб.). Чугунно-литейный и механический завод Рудольфа Шмидта в Бресте (открыт в 1870 г., в 1910 г. — 20 рабочих) производил ремонт сельскохозяйственных машин и оборудования.

Одну из первых в Беларуси авторемонтную мастерскую содержал в начале XX в. в Витебске германский подданный Гуго Ленгенфельд. Он же являлся торговым представителем автомобильной фирмы “Ф.Комник” из Эльблонга.

Германский подданный Иоган Майберг владел в начале века колбасной лавкой в Столбцах с годовым оборотом в 10 тыс.руб. А его соотечественнику Густаву Баузру принадлежали три колбасные лавки в Минске: по Губернаторской ул. в доме Поляка, по Захарьевской ул. в доме Машкилейсона и по Григорьевской ул. в собственном доме.

По-прежнему наибольшее число немецких предпринимателей приходилось на Гродненскую губ. Губернский обзор за 1900 г. отмечает: “Во главе фабрично-заводской промышленности Гродненской губ. стоят немцы и евреи. В руках первых наиболее крупные и оборудованные наилучше суконные фабрики... По

¹¹ Белорусский государственный исторический архив (Далее: БГИА), ф. 1, оп. 1, д. 561, лл. 14, 15, 16, 22, 24; оп. 2, д. 97, л. 3 об.–4, 14 об.–15 об.

¹² НИАБ, ф. 295, оп. 1, д. 1215, лл. 13–13 об.; Киштымов А. Скирмунты: династия предпринимателей // Деловой вестник, 1994, № 9–10. С. 31–33.

вероисповеданию рабочий элемент разделяется на христиан, евреев и магометан. Первые — преимущественно поляки, немцы и белорусы”¹⁴.

Самые крупные предприятия, принадлежавшие германским подданным, работали в лесной промышленности. В начале XX в. германскому подданному И.Берловичу принадлежал лесопильный завод в имении Новые Уволоки Игуменского у. и склад лесных материалов в Минске. В Мозырском у. офицерам германской армии братьям Генриху и Рихарду Лаутербахам принадлежал лесопильно-бочарный завод в урочище Постолы и часть имения Дяковичи с лесными угодьями. Заводом и имением управляли германские подданные Герман Блейль и Карл Лаутенбах. Фактическими владельцами лесопильно-бочарного завода на станции Колодищи около Минска и узкоколейной железной дороги с двумя паровозами и 40 вагонами, протяженностью в 27 верст до урочища Ужорье в Игumenском у., являлись прусский подданный С.Гринфельд и австрийский — А.Кац, приобретшие в 1912 г. у графини Генриковой 5 тыс. десятин леса за 3 млн. 800 тыс. руб.¹⁵.

Немецкие специалисты находили себе применение не только в промышленности, но и в сельском хозяйстве Беларуси. Следует отметить, что наличие иностранцев-управляющих было довольно обычным делом в белорусских имениях. Чаще всего ими становились подданные немецких государств.

Одним из наиболее ярких примеров образцового сельскохозяйственного производства второй половины XIX в. являются владения графа Хрептовича. Это уже неоднократно отмечалось в отечественной историографии. Стоит добавить, что своими хозяйственными успехами Хрептович во многом обязан умелым действиям своих управляющих. С 1851 г. в фольварке Мурованка служил экономом прусский подданный Карл Август Браун, а в имении Щорсы — виртенбергский подданный Вильгельм Фаазе¹⁶. Более сорока лет прослужил главным управляющим имениями графа Хрептовича — Щорсами и Вишнево в Минской губ. и Бешенковичами в Витебской губ. — саксонский подданный Фердинанд Фишер. Известно, что он родился в имении Дейтшенбор в Королевстве Саксония и попал в Российскую империю в довольно молодом возрасте. Его многолетний труд был отмечен благодарственным письмом Министра государственных имуществ графа Валуева. А в 1893 г. Минское общество сельского хозяйства обратилось в Министерство государственных имуществ с ходатайством о награждении Фишера “за сельскохозяйственную деятельность” орденом Св.Станислава 2-й степени. Министр поддержал ходатайство и 27 июня 1895 г. Николай II за заслуги “на сельскохозяйственном поприще” наградил Ф.Фишера орденом Св. Анны 3-й степени¹⁷.

¹³ БГИЛ, ф. 1, оп. 20, д. 232, лл. 112 об.–113, 135 об.–136; ф. 14, оп. 1, д. 384, лл. 6 об.–7;

¹⁴ Обзор Гродненской губернии за 1900 год. Гродна, 1901. С. 26–27.

¹⁵ НИАБ, ф. 295, оп. 1, д. 8593, л. 61, 110, 433, 434 об.

¹⁶ НИАБ, ф. 295, оп. 1, д. 1215, л. 17 об.

¹⁷ Там же, д. 5755, лл. 1, 4, 15, 17.

Немцы занимали в белорусских имениях и более низкие административно-хозяйственные должности. Так, в первой четверти XIX в. в Гомельском имении графа Н.П.Румянцева работали экономы Оландер и Шеленберг, бухгалтер Грум, ветеринарный врач Гейслер, часовий мастер Тидеман, булочный мастер Таант, столяр Фогель, пивовар Вольфарт, механик Енгель, литейный мастер Ланге, медник Миллер¹⁸. С 1841 г. более десятка лет прослужил овчаром в имении Снов помещика Рдултовского саксонский подданный Иоган Готлиб Вольф. С 1851 г. работал винокуром в имении Дольное Чернихово, Новогрудского у., у помещика Абламовича баварский подданный Иоган Шахермеер¹⁹. И таких примеров было немало.

Еще дореволюционные российские исследователи, говоря об экономических связях с Германией, обращали внимание не только на торговлю, экспорт капитала и немцев-предпринимателей, но и подчеркивали ту роль, которую сыграла в отечественной экономике германская экономическая модель: “Влияние германских капиталов в России сильно сказалось на формах организации промышленности. Общая склонность немцев к организации, порядку, дисциплине сказалось в организации предпринимательских союзов”²⁰.

Характерным примером в этом отношении является реализованная инициатива директора Добрушской писчебумажной фабрики А.И.Стульгинского о создании Союза писчебумажных фабрикантов в России. 10 февраля 1900 г. он обратился к директорам крупнейших бумажных фабрик с предложением “образовать с разрешения правительства союз по образцу германского Verein'a Deutscher Papierfabrikanten, который имел бы свое Правление и постоянное бюро в С.Петербурге. Такое уполномоченное нами Правление союза могло бы быть нашим посредником, ходатаем и во всяком случае выразителем мнений и пожеланий большинства писчебумажных фабрикантов. Периодические, наконец, съезды наши, путем обмена мыслей, могли бы принести нам тоже не малую пользу”²¹.

А.И.Стульгинский был лично знаком с организацией бумажной промышленности в Германии, побывав, в частности, в начале 70-х годов на бумажных фабриках в Вертгейме, волизи Ганновера и в Гайнсберге, вблизи Дрездена. Его статьи по вопросам технологии писчебумажного производства публиковались в немецких научно-технических изданиях (“Papier Zeitung” и др.). Ряд технологических усовершенствований, применяемых на немецких бумажных фабриках, А.И.Стульгинский внедрил в Добруше. Часть оборудования Добрушской писчебумажной фабрики — наиболее технически совершенного белорусского предприятия того времени — было произведено в Германии. Немецкое оборудование стояло и на Добрушской электростанции, открытой в 1889 г. — первой на территории Беларуси.

¹⁸ Кіштымаў А. Гомельскі маёнтак графа М.П.Румянцева: вопыт гаспадарання // Беларускі гістарычны часопіс, 1995, № 1. С. 23.

¹⁹ НІАБ, ф. 295, оп. 1, д. 1215, лл. 17, 223.

²⁰ Левин И.И. Германские капиталы в России. 2-е изд., испр. и доп. Пг., 1918. С. 75.

²¹ РГІА, ф. 117, оп. 1, д. 1, лл. 13, 14 об.

Проблема, поднятая директором Добрушской фабрики, оказалась настолько актуальной, что его инициативу поддержали сразу и без колебаний. Уже 2 марта 1900 г. на совещании представителей 28 фабрик, которое прошло в Петербурге под председательством А.И.Стульгинского, было решено создать комиссию по выработке проекта Устава новой предпринимательской организации. В комиссию вошел и Стульгинский²². 5 ноября 1901 г. Устав утвердил министр финансов, и Союз писчебумажных фабрикантов в России начал свою плодотворную и разностороннюю деятельность. Авторитет А.И. Стульгинского был настолько высок, что он не только был избран первым председателем Совета этого Союза — одной из крупнейших представительских организаций предпринимателей Российской империи — но и в течение всей своей жизни постоянно переизбирался на этот пост.

В статье не затронута история экономических связей Беларуси с другими “немецкоязычными” экономиками, в первую очередь с австрийской и швейцарской. Они, хотя и уступали белорусско-германским, тем не менее также занимали значительное место в международных экономических отношениях Беларуси XIX – начала XX в. Эти проблемы могут стать предметом отдельного интересного научного исследования, о чем свидетельствуют работы зарубежных историков²³.

В XIX – начале XX в. германские капиталы и немецкие предприниматели прочно занимали первое место среди иностранных экономических партнеров Беларуси. На германский рынок шла основная часть главного белорусского экспортного товара — леса. В течение всего этого исторического периода белорусско-немецкие экономические связи имели стойкую тенденцию своего роста, как в количественном, так и в качественном отношениях. Эти связи носили не одиничный, разовый характер, а были стабильными и охватывали практически все уровни экономического сотрудничества — от межгосударственной экономической политики до личного участия в развитии экономики двух народов. Масштабы белорусско-немецких экономических связей и полнота их форм, достигнутые в ходе развития рыночных отношений и экономической эволюции XIX – начала XX в., не превзойдены и за весь последующий исторический период.

²² РГИА, ф. 117, оп. 1, д. 1, л. 26.

²³ Rauber N. Schweizer Industrie in Russland. Zürich, 1985. 460 p.

Аляксей Ненадавец (Бабруйск)

Нямецкія спецыялісты — будаўнікі Бабруйскай крэпасці

цытадэллю на Бярэзіне звязаны прозвішчы многіх немцаў, якія на той час з’яўляліся афіцэрамі і інжынерамі-фартыфікатарамі расійскай арміі. Спынімі сваю ўвагу толькі на двух: К.І.Апермане і К.К.Бергу – “Трэцяму”.

К.І.Аперман нарадзіўся ў 1765 г. у Дармштадзе. Яго бацька быў тайным саветнікам у Гесэн-Дармштацкім айлікім аўтарцаргстве. Ужо ў 14-гадовым узросце Карл Аперман знаходзіўся на дзяржаўнай службе ў родным горадзе. У 18 год ён звярнуўся з прашэннем да Кацярыны II і быў зачічаны ў якасці інжынер-капітана ў Расійскі інжынерны корпус. З маладосці дасканала валодаў французскай, грэчскай і лацінскай мовамі. Калі ўзяўся за вывучэнне расійскай, то ў хуткім часе “преуспел в этом совершенно”.

Учас расійска-шведскай вайны 1788–1790 гг. знаходзіўся ў распараджэнні камандуючага флотам, удзельнічаў амаль ва ўсіх марскіх баталіях: ля Гогланда, пад Свеабаргам, ля Рочэсальма. За ўдзел у бітве ля Біёрке быў упершыню ўзнагароджаны ордэнам Святога Георгія 4-й ступені і атрымаў чын капітана. У чэрвені 1790 г. пад Рочэсальмам К.Апермана парапілі і захапілі ў налон, адтуль ён вярнуўся ўжо пасля заканчэння ваенных дзеянняў.

З 1793 г. К.Аперман службы пад кіраўніцтвам генерал-фельдмайстра П.Зубава. Як вайсковы інжынер склаў падрабізы план умацаванняў заходній мяжы Расійскай імперыі. Аб tym, што П.Зубаў давяраў свайму падначаленаму, сведчыць наступны факт: чарнавікі амаль усіх папер па інжынернаму ведамству, за якія адказваў князь, былі падпісаны рукою Апермана.

У 1796 г. Карла Іванавіча пераводзяць у картографічнае ведамства Дэпо-Карт, якое знаходзілася пад непасрэдным кантролем імператара. Тут Аперман працягваў займацца апісаннем заходній мяжы Расіі і ўжо тады прапанаваў умацаваць Брэст-Літоўск. За стараннасці і працавітасць яго ўзнагароджваюць ордэнам Святой Ганны і Крыжам святога Іаана Іерусалімскага.

У 1798 г., з-за канфлікту з Аракчэевым, Аперман пакідае службу і ў 1801 г. вяртаецца ў Дэпо-Карт. Пад яго кіраўніцтвам складаюць атласы расійскіх межаў, карты размяшчэння крэпасцей. Вяршыння гэтай крапатлівой працы быў выхад “Столістовай карты” Расійскай імперыі.

Карл Іванавіч становіцца набліжанай асобай імператара Аляксандра I. Ён уваходзіць у склад яго світы, выконвае сакрэтныя даручэнні за мяжой, у чыне генерала-маёра прызначаецца генералам-кватэймайстрам расійска-англо-неапалітанскай арміі.

Інжынерныя здольнасці Апермана ярка прайвіліся напярэдадні расійска-французскай вайны 1812–1813 гг. Менавіта тады генерал-фартыфікатар кантроляваў стварэнне новага заходняга пояса абароны Расіі, які складаўся з сямі крэпасцей, у тым ліку і Бабруйскай, самай магутнай ва ўсёй Еўропе. На той час Аперман займаў пасаду дырэктара Інжынернага дэпартамента Ваеннага Міністэрства.

Да гэтага часу сцвярджаецца, быццам бы стварэнне крэпасці на Бярэзіне (у Бабруйску) — заслуга выключна К.Апермана. Але даследчыкі і гісторыкі, мабыць, свядома не надавалі значэння такому факту: аўтарам першапачатковага плана ўзвядзення цытадэлі ў Бабруйску быў надзвычайна таленавіты інжынер-паручнік Т.Нарбут, якога значна пазней стануць называць “беларуска-літоўскім

Карамзіным”. Інжынерны дэпартамент для выбару месца для размяшчэння фартыфікацыі накіраваў Т.Нарбута у раён старога Быхава – Рагачова, але адораны паручнік прапанаваў план, які выходзіў за межы яго паўнамоцтваў. Менавіта гэтую пропанову падтрымаў і горача адстойваў К.Аперман на вышэйшым узроўні. Праз некалькі месяцаў з’явіўся генеральны план забудовы, які быў створаны ўжо пад кірауніцтвам Карла Іванавіча. І ўсё ж факт застаецца фактам, — у яго аснове ляжалі распрацоўкі Т.Нарбута, па іх вяліся земляныя работы ў новай крэпасці.

У час Айчыннай вайны 1812 г. Аперман удзельнічаў у баях пад Вязьмай і ля Краснага (1812). Найбольш удала Карл Іванавіч праявіў сябе тады, калі вялася аблога крэпасцей, дзе знаходзіліся французскія гарнізоны (Данцыг, Торн, Модлін). Далей шлях генерала пралягаў праз Дрэздэн, Магдэбург, Гамбург. За ўдзел у вайне ён быў шчодра ўзнагароджаны: з расійскага боку — дыяментнымі знакамі Ордэна Святога Аляксандра Неўскага; з боку саюзнікаў — ордэнам Каралеўства Прускага Чырвоным Арлом I кл.; шведскім мячом Вялікага камандорскага крыжа; ад караля дацкага — ордэнам Данеборта Вялікага крыжа; “за чаловеколюбивое стараніе о французских раненых и больных, по занятіи Гамбурга” ад караля Францыі — ордэнам Ганаровага Легіёна з партрэтам Генрыха IV; ад караля Карла X — Крыжам I ступені.

У студзені 1818 г. вялікі князь Мікалай Паўлавіч быў прызначаны генерал-інспектарам па інжынернай частцы. Практычная работа па мадэрнізацыі і ўдасканаленні крапасных збудаванняў была даручана К.І.Аперману. Актыўна вялася перабудова і даводка аўтактаў і ў славутай ужо на той час Брэсцкай крэпасці. Высокую ацэнку атрымаў той факт, што ў 1812 г. яна так і не была захоплена французамі, хоць знаходзілася ў аблозе чатыры месяцы.

У 1827 г. ствараецца будаўнічы Дэпартамент пры марскім ведамстве Расіі. Мікалай I прызначае К.Апермана дырэктарам Дэпартамента. Праз год, у 1829 г., Карлу Іванавічу быў нададзены графскі тытул. Яго жыццё абарвалася трагічна: Аперман захварэў халерай і памёр 2 чэрвеня 1831 г. на 66 годзе жыцця.

На схіле гадоў Карл Іванавіч атрымаў шырокае грамадскае прызнанне: Акадэмія навук Расіі ўвяла яго ў склад сваіх ганаровых членau; пры будаўніцтве Ісакіеўскага сабора ў Пецярбургу ён быў прызначаны членам, а потым і старшынёй спецыяльнай камісіі; пад яго кірауніцтвам узводзіліся будынкі Сінода і Сената.

У 1850 г. імя генерал-лейтэнанта К.І.Апермана было прысвоена вежы на рацэ Бабруйцы, якая ўваходзіла ў склад фартыфікацыйных збудаванняў Бабруйскай крэпасці. З таго часу яна так і называецца: “Вежа графа Апермана”. Гэты будынак стаіць і цяпер, у ім знаходзіцца следчы ізалятар.

Карл Карлавіч Берг-“Трэці”, паводле яго фармулярнага спісу за 1819 г., паходзіў з сям’і вольнавызначанага палоннага ланцмана. Прыкладная дата яго нараджэння 1773 г. Вядома, што 11 каstryчніка 1790 г. ён быў прызначаны пропаршчыкам у світу Яго Вялікасці па кватэрмайстарскай частцы, у 1791 г.

атрымаў званне падпаручніка, у 1794 — паручніка, у 1797 г. быў пераведзены ў Кіеўскі кірасірскі полк. У tym жа годзе атрымаў чын капітана, а ў 1800 г. — маёра. У 1805 г. К.Берг быў ужо ў 2-м піянерным палку на пасадзе камандзіра гэтага падраздзялення. У 1808 г. становіцца падпалкоўнікам, а ў 1811 г. — палкоўнікам. Пра веданне Бергам-”Трэцім” замежных моваў і дакладных навук у фармулярным спісе пазначана : “по-российски, по-немецки и по-шведски читать и писать умеет, арифметики, геометрии знает”.

У 1810 г. Берг быў прызначаны камендантом Бабруйскай крэпасці, якая толькі начынала будавацца, і застаўся ім да 1830 г., пра што сведчыць яго рапарт дырэктуру Інжынернага дэпартамента Ваеннага Міністэрства інжынер-генералу Аперману 2 студзеня 1830 г.¹ Але даведка з расійскага ЦДЗВГА, на якую мы спачылаліся, утрымлівае памылку. Справа ў tym, што К.Берг быў камендантом крэпасці не да 1830 г., а да 1832 г. Пра гэта сведчыць судовая справа ашмянскага двараніна Антона Жабы, якая знаходзіцца ў НГА РБ, і помнік на магіле самога каменданта, які гадоў пяць таму быў адшуканы аўтарам гэтых радкоў на Мінскіх могілках у Бабруйску. Дарэчы, у 1995 г. частка помніка, якая захавалася, была добраўпарадкавана нямецкай абшчынай г. Бабруйска.

З фармулярнага спіса К.Берга бачна, што ён удзельнічаў у расійска-шведскай вайне 1788–1790 гг., займаўся будаўніцтвам палявых умацаванняў, удзельнічаў у будаўніцтве Вільманстрандской крэпасці, а таксама быў аўтарам ваенна-тапаграфічнай карты Расійскай Фінляндыі.

20 лістапада 1805 г. Берг-”Трэці” удзельнічаў у бітве пад Аўстэрліцам, 14 снежня 1806 г. — пад Галомінам, 26 і 27 студзеня 1807 г. — пад Прэйсіш-Эйлаў, 27 мая 1807 г. — пад Гутэнтатам, 29 і 30 мая — пад Гельдбергам, 2 чэрвеня — пад Фрыдліндам і за апошні бой быў узнагароджаны ордэнам Святой Ганны 2-га класа. Займаючы пасаду каменданта Бабруйскай крэпасці, адначасова камандваў 34-й пяхотнай запасной дывізіяй. З 11 ліпеня да 11 лістапада 1812 г. знаходзіўся ў аблозе Бабруйскай фартэцы французскім і польскім войскамі, за мужнасць быў узнагароджаны ордэнам Святой Ганны з дыямантамі 2 класа. Акрамя пералічаных узнагарод К.Берг меў ордэн Святога Георгія 4 класа за 25-гадовую службу. За час з 1825 да 1832 г., калі ў цытадэлі на Бярэзіне знаходзіліся дзекабрысты і палонныя польскія ды беларускія паўстанцы, за жорсткія да іх адносіны атрымаў у сваіх сучаснікаў мянушку ”Крывавага”. Памёр у 1832 г. і быў пахаваны, як ужо адзначалася, на Мінскіх могілках у Бабруйску, якія сёння ўжо зачынены для пахаванняў.

З іншых інжынераў нямецкага паходжання, якія будавалі Бабруйскую крэпасць, можна прыгадаць палкоўніка-фартыфікатараў Фолькерзона, Розенмарка (Розен-Марка), грамадзянскага архітэктара Штауберата, а таксама камендантаў цытадэлі на Бярэзіне: Трузсану Пятра Хрысціянавіча, Пістолькарса Карла Васільевіча, фон Бурзі Івана Карлавіча.

¹ Цэнтральны дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў Расіі, Ф. 827, воп. 1, спр. 1053, арк. 18.

Моніка Банькоўскі-Цюліг (Цюрых)

Судакрананні паміж Беларуссю і Швейцарыяй

а фоне сувязей паміж Беларуссю і нямецкамоўным светам беларуска-швейцарскія ўзаемадачыненні, безумоўна, займаюць ціплае месца. Уласна кажучы, нават нельга іх называць сувязямі. Праўда, у ходзе гісторыі здараліся судакрананні, але з іх не ўзніклі сувязі, бо былі яны занадта эпізадычнымі і мелі свае прычыны, хутчэй, у вонкавых абставінах, чым у добраахвотных памкненнях.

Taki стан, з аднаго боку, абумоўлены стрыманасцю нашай зневінай культурнай палітыкі ўвогуле — яна, па сутнасці, вялася і вядзеца вузкім колам дыпламатычных прадстаўнікоў і заснаванай у 1939 г. канфедэральнай фундацыяй “Про Гельвецыя”. Гэтая фундацыя, якая ва Усходніяй і Цэнтральна-Усходніяй Еўропе пачала ўсталёўвацца толькі пасля 1989 г., ставіць сваёй мэтай не столькі наладжванне культурнага абмену і азнямленне нашай грамадскасці з замежнымі культурамі, колькі распаўсюджанне за мяжой швейцарскіх культурных каштоўнасцей.

З другога боку, вельмі неспрыяльнія ўмовы, у якіх існавала і надалей існуе беларуская культура, перашкаджалі і перашкаджаюць успрыняццю яе, належнай ацэнцы яе своеасаблівых і самабытных каштоўнасцей. Можна нават сцвярджаць, што не толькі беларуская культура, але і самі беларусы наўрад ці былі ў нас заўважаны. Беларусь трапіла ў швейцарскае — дый не адно нашае — поле зроку толькі пасля чарнобыльскай аварыі. У выніку яе ўпершыню ў гісторыі абедзвюх краін дайшло да ўсталявання кантактаў, якія датычнацца, аднак, больш за ўсё медычна-гуманітарнай дапамогі. Паводле паведамленняў Швейцарскага каардынаторнага цэнтра дапамогі ахвярам Чарнобыльскай катастрофы, у нас дзейнічае каля 130 праектаў, якія дапамагаюць пераадоленню наступстваў аварыі. У навукова-даследчым плане ўсталявалася супрацоўніцтва паміж гэтым цэнтрам (Інстытутам сацыяльнай і прэвентыўнай медыцыны ў Берне) і эпідэміялагічным аддзелам Анкалагічнага інстытута ў Лясным¹. Сёлета, у лютым абедзвье краіны падпісалі пагадненне, на падставе якога Швейцарыя гарантуе выдаткованне беззворотнай сумы ў 6,1 мільёна шв. фр. для забеспечэння беларускіх радзільніх і іншых клінік лячэбна-дывягнастычным абсталяваннем². Хаця кантакты ў галіне гуманітарнай дапамогі, а таксама эканамічнае супрацоўніцтва не ставяць сваёй мэтай культурнае збліжэнне абодвух бакоў, тым не менш яны маюць немалаважнае значэнне для фармавання ўяўлення пра Беларусь у нас, а пра Швейцарыю — у Беларусі.

Аднак, нельга сцвярджаць, што аж да Чарнобыля мы заставаліся адзін другому зусім чужкімі. Тоэ, што намі як у звычайнім словаўжытку, так і ў гісторыяграфіі акрэсліваеща паніццем “швейцарска-расійскія”, “швейцарска-польскія”

¹ Tschernobyl-Projekte 1995, 1. Koordinationssymposium in Bern // Tages-Anzeiger (Zürich). 1995. 12 Juni.

ці “швейцарска-літоўскія” сувязі, уключае, як правіла, і швейцарска-беларускія судакрананні. Толькі яны спецыяльна не выдзяляліся, іх ніхто не адрозніваў ад іншых, не даследаваў, і таму ствараецца ўражанне, што іх не існавала. Прытым можна ўмоўна выдзеліць два ўз踽мы, а менавіта XVI і XIX ст., калі ў выніку гістарычных падзеяў ці “вонкавых абставін” дайшло і да культурных сутыкненняў. Тут, вядома, гаворка ідзе пра дачыненне да Беларусі не ўсёй Швейцарыі, а толькі яе німецкамоўнай часткі, што складае прыкладна дзве трэці насељніцтва. Не зважаючи на рамана-швейцарскі “дэфіцыт” і пэўную аднабаковасць у майм дакладзе, выкліканую сіплай “крынічнай” базай, можна, на маю думку, адзначыць своеасаблівасць і адметнасць беларуска-швейцарскіх адносін, іх “асобы шлях” у агульным развіцці кантактаў паміж Беларуссю і німецкамоўным абшарам Еўропы.

Сваімі вытокамі беларуска-швейцарская (германа-швейцарская) сувязі ўзыходзяць да часоў Гуманізму і Рэфармацыі, калі адбывалася пранікненне ў Вялікае Княства Літоўскае пратэстанцкіх вучэнняў, у тым ліку і кальвінізму. Па меры пашырэння яго ў Рэчы Паспалітай у Базельскім універсітэце (заснаваны ў 1460 г.) і ў рэфармацкія “вышэйшыя школы” ці акадэміі ў Жэневе, Лазане і Цюрыху паступалі навучэнцы “Poloni”, “Rutheni” і “Lituani”. Першыя ў Швейцарыі студэнты з беларускіх зямель вучыліся ў Базельскім універсітэце. Дзяякуючы такім славутым выкладчыкам-гуманістам, як Эразм Ратэрдамскі і Чэліё Сэконда Курыёне, ён стаў у канцы XV і на початку XVI, а потым у сярэдзіне XVI ст. прыцягальнym духоўным цэнтрам, які спрыяў і росквіту кнігадрукавання. У Базелі быў выдадзены (1615) сацыяльна-палітычны трактат Міхалона Літвіна “Аб норавах татараў, літоўцаў і масквіян”, напісаны аўтарам у сярэдзіне XVI ст.³ З пауплением “рутэнаў” і “літоўцаў” у Базельскім універсітэце і Цюрыхскую рэфармацкую школу, магчыма, звязаны такі цікавы факт: надрукаваны ў сярэдзіне XVI ст. разважанні цюрыхскага рэфармацкага вучонага Тэадора Бухмана (Бібліяндэра) аб паходжанні моваў уключалі — ці не ўпершыню для “заходняга” чытача — і звесткі пра старабеларускую мову (*Ruthenicus sermo*)⁴.

Большасць студэнтаў з Вялікага Княства Літоўскага, зразумела, была шляхецкага ці нават магнацкага паходжання. Дастаткова прыгадаць такія прозвішчы ў матрыкульных кнігах, як Тышкевіч, Кішка, Радзівіл, Нарушэвіч, Валовіч, Шуйскі, Ляшчынскі і інш. У 1564 г. Ян Кішка, сын віцебскага ваяводы і пляменнік Мікалая Радзівіла Чорнага, па рэкамендацыі базельскіх прафесараў і, мусіць, дзядзькі, перасяліўся ў Цюрых, да рэфарматара Булінгера, з якім Мікалай Чорны вёў перапіску. Булінгер прысвяціў Радзівілу свае казанні аб чыстым,

² Schweizer Finanzhilfe für Russland und Weissrussland // Neue Zürcher Zeitung. 1996. 6 Febr.; Gesundheitsprojekt in Weissrussland: Ausschreibung für medizinische Gerätschaften // Тамсама. 1996. 13–14 Apr.

³ De moribus Tartarorum, Litvanorum et Moschorum, fragmina X multiplici historia referta. Basileae, 1615.

⁴ Bibliander Th. De ratione communi omnium linguarum et litterarum commentarius. Tigruri, 1548.

не заражаным ерасямі вучэнні, тэкст якіх захоўваецца ў Цюрыху⁵. Аднак рэфарматару не ўдалося знайсці паплечніка ў асобе Кішкі — ён перайшоў (насуперак перасцярогам Булінгера) на бок антытрынітарыяў. Значна большы ўплыў на Рэфармацыю ў Княстве, вядома, меў жэневец Кальвін. Выпускнікі кальвінскіх школ у Беларусі паступалі ў Жэнеўскую акадэмію аж да сярэдзіны XIX ст. Найбольш выдатны з іх — слуцкі пісьменнік Альгерд Абуховіч, які вучыўся ў ёй у 1858–1859 гг.⁶

Малавядомым застаецца факт, што адбывалася і вандроўка ў адваротным напрамку: прыцагальнym пунктам рэлігійнай адукцыі з'яўлялася не толькі Швейцарыя для беларусаў, але і Беларусь для швейцарцаў. Пачынаючы з 1803 г., у Полацкі езуіцкі калегіум (пазней акадэмію) паступалі швейцарскія езуіты, якім пасля забароны одрэна, што адбылася ў Швейцарыі фактычна ў выніку французскай акупацыі 1798 г., ужо не было куды падацца. За кароткі час існавання Полацкай акадэміі ў ёй навучалася дзеяць швейцарцаў. Былі яны і сярод выкладчыкаў. Найбольш вядомы з іх — рэтараманец Яхен Кандраў (1779–1837), выдатны матэматык і паліглот⁷.

Адметны след у швейцарскай культуры пакінулі гістарычная постаць і гістарычна падзея, звязаныя з Беларуссю. Змагару за вызваленне Рэчы Паспалітай Тадэвушу Касцюшку, які памёр у швейцарскім мястэчку Салатурне, швейцарцы паставілі помнік, заснавалі дом-музей, прысвяцілі літаратурныя творы, у тым ліку “памятае прадстаўленне”⁸. Шырокую вядомасць набыло яго сяброўства са швейцарскім асветнікам і педагогам І.Песталоці, якое разглядаецца ў асобнай манографіі⁹. Адступленне войск Напалеона праз Бярэзіну, у выніку чаго заўгінулі і тысячи швейцарцаў, захавалася ў памяці і знайшло адлюстраванне не толькі ў мемуарах і гістарыяграфіі, але і ў мастацкай творчасці¹⁰. Назва беларускай ракі ўвекавечана ў папулярнай у нас песні, якую швейцарскія жаўнеры тады, у 1812 г., нібыта запелі перад боем. Шырокай вядомасцю ў свой час карысталіся ўспаміны люцэрнскай грамадзянкі Кацярыны Морэль-Паер, якая суправаджала свайго мужа ў напалеонаўскім паходзе, а пасля апісала драматычныя ўцёкі з Полацка ў Вільню¹¹.

⁵ Bullinger H. Festorum dierum domini et servatoris nostri Jesu Christi sermones ecclesiastici. Tiguri, 1558; Wotschke Th. Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen // Archiv für Reformationsgeschichte, Ergänzungsband III. Leipzig, 1908.

⁶ Гл. мой даклад на Другім з'ездзе МАБ, надрукаваны ў “Беларускім гістарычным часопісе” (1995. № 4).

⁷ Schneider H. Schweizer Theologen im Zarenreich (1700–1917): Auswanderung und russischer Alltag von Theologen und ihren Frauen. Zürich, 1994. S. 302–305.

⁸ Wirth J.A. Tadeusz Kościuszko der Naczelnik: Gedenkspiel zum 150. Todestag des polnischen Nationalhelden. Solothurn, 1970

⁹ Liberek St. Pestalozzi und Kosciuszko. Solothurn, 1946.

¹⁰ Іаіð.: Thürer G. Beresina — Es Spyl vom Thomas Legler und seiner Allmei (Glarner Mundart). Glarus, 1939; Haller A. Beresina: Eine Erzählung von Napoleons Feldzug nach Russland. Aarau; Frankfurt a.M., 1956 (2. Aufl. 1957); Schweizer Söldner an der Beresina. Zürich, 1966; Balzli E. Beresina: Ein Liederspiel. Aarau, 1946.

Запісы і успаміны швейцарських падарожнікаў, чые шляхі праляглі праз Беларусь, нешматлікія. Найбольш вартыя ўвагі, на маю думку, запісы берлінскага астронома Іёгана Бернулі (1744–1807), швейцарца па паходжанню, які наведаў Беларусь у 1778 г. і згадваў, між іншым, пра Слонім Агінскага і славутыя гродзенскія мануфактуры Тызенгауза¹².

Сярод больш чым 50 тысяч швейцарцаў, якія з канца XVII ст. і да 1914 г., шукаючы лепшага жыцця, пакінулі радзіму, тады яшчэ бедную, і пераехалі ў Расійскую імперыю, толькі нешматлікія пасяліліся ў Беларусі¹³. Па прафесіі пе-раважалі сыравары, кандытары, жывёлаводы, але трапляліся і лекары, настаўнікі, прадпрымальнікі. Аднаму з апошніх, Іёгану Кандрыяну (1849–1928), пасяленцу Мінскай губерні, вельмі пашчасціла. Нажы ён багацце саматужным промыслам вырабаў з ляшчынавых прutoў. Вайна і рэвалюцыя, аднак, пазбавілі “карала Нова-Барысава” ўсёй маёmacці, а ў дадатак і другой радзімы¹⁴. Вядомы ў Швейцарыі архітэктар і прадпрымальнік Бернгард Сімон (1816–1900), заснавальнік сусветнай славы курорта Бад Рагац, у 40-я і на початку 50-х гадоў XIX ст. працаваў не толькі ў Пецярбургу і Маскве, дзе ўзвёў замкі і палацы ў познекласіцыстычным і неагатычным стылях, але і ў Магілёўскай губерні, дзе завяршыў палац Галынскіх¹⁵. Дагэтуль не ўдалося высветліць, ці не быў гэтага Крычаўскі палац, рэканструкцыя якога праішла якраз у 40-я гады. Што ж датычыцца шматлікіх швейцарскіх гувернантак і настаўнікаў у шляхецкіх дамах, дык нельга не згадаць імя Альберта Бэхтальда (1891–1981), які за год да початку Першай сусветнай вайны паступіў на службу да графа Арлова, жыхара Баранавіч. Галеча беларускіх сялян, якіх ён чамусыці лічыў “украінцамі”, моцна ўразіла Бэхтальда. Успаміны тых гадоў увайшлі ў аўтабіографічны раман “Пётр Іванавіч”, напісаны ім на германа-швейцарскім дыялекце і выдадзены ў 1950 г.¹⁶

У другой палове XIX ст. у Швейцарыі ратаваліся польскія і “літоўскія” паўстанцы 1863 г., палітычныя эмігранты і шматлікія прадстаўнікі перадавой ін-

¹¹ Peyer Catharina. Aus den Erinnerungen einer Schweizer Marketenderin. Hrsg. von Theodora von der Mühl. Erlenbach, 1940.

¹² Bernoulli Joh. Reisen durch Brandenburg, Pommern, Preussen, Curland, Russland und Pohlen, in den Jahren 1777 und 1778. 6 Bde (in 2). Leipzig, 1779–1780.

¹³ У Віцебскай, Магілёўскай, Мінскай і Гродзенскай губернях яны, паводле перапісу 1897 г., склалі 0,36 прац. агульнай колькасці швейцарскіх перасяленцаў у Расіі. Паводле швейцарскіх даследаванняў, колькасць іх у Беларусі дасягала 1,2 прац. усяго агулу. Гл.: Schweizer im Zarenreich: Zur Geschichte der Auswanderung nach Russland. Hrsg. von R. Bühlert et al. Zürich, 1985. S. 210.

¹⁴ Rauber U. Schweizer Industrie in Russland: Ein Beitrag zur Geschichte der industriellen Emigration, des Kapitalexports und des Handels der Schweiz mit dem Zarenreich (1760–1917). Zürich, 1985; Bühlert R. Bündner im Russischen Reich 18. Jahrhundert – Erster Weltkrieg. Ein Beitrag zur Wanderungsgeschichte Graubündens. Disentis, 1991. S. 311–313.

¹⁵ Dierauer J. Bernhard Simon — Architekt: 1816–1900: Ein Lebensbild. St. Gallen, 1918.

¹⁶ Гл.: Bischof P. Zum Russlandbild in den Werken von Lilli Haller und Albert Bächtold // Bild und Begegnung: Kulturelle Wechselseitigkeit zwischen der Schweiz und Osteuropa im Wandel der Zeit / Hrsg. von P. Brang et al. Basel; Frankfurt a.M., 1996. S.281–295.

тэлігенцыі царскай Расіі. Прычым паходзілі яны пераважна не з расійскіх, а з беларускіх і ўкраінскіх зямель — з “мяжы аселасці”. Адным з асноўных прыцягальныx пунктаў стаў Цюрых, дзе ў канцы 1860-х, на пачатку 1870-х і аж да Першай сусветнай вайны існавала сапраўдная іх “калонія”. Тут пабывалі такія ўраджэнцы Беларусі і дзеячы рэвалюцынага руху, як Антон Трусаў, Мікалай Судзілоўскі, Уладзімір Кавалеўскі, Сяргей Кавалік, Варвара Вахоўская (Бонч-Асмалоўская), Кацярына Брэшка-Брашкоўская. Прыродазнавец Кавалеўскі наладзіў контакты са швейцарскім і нямецкім вучонымі; з-пад яго пяра выйшлі шматлікія пераклады іх прац, а частку іх ён выпусціў ва ўласным пецярбургскім выдавецтве¹⁷. Сястра Каваліка, Марыя, член т.зв. Кіеўскай камуны, была першай жанчынай, якая здабыла дыплом агронома пры Федэральнай палітэхнічнай школе (1877). Зусім іншы свет, у якіх раней жылі гэтыя прышэльцы, зразумела, перашкаджаў узаемаадносінам і збліжэнню са швейцарскім “бюргерамі”. Аднак шмат хто з эмігрантаў і студэнцтва выбраў сабе не рэвалюцыйны шлях, а прафесійную кар’еру, садзейнічаў развіццю швейцарскай науکі. Беларускі элемент сярод іх, што склаўся пераважна з людзей яўрэйскага паходжання, амаль поўнасцю атаясамляўся з расійскім або польскім, не ўспрымаўся як нешта адасобленое, своеасаблівае. У гэтай сувязі варты прыгадаць уклад у развіцці швейцарскай філасофскай думкі такіх “расійскіх” вучоных, як Ганна Тумаркіна, ураджэнка Дуброўны, і Роберт Зайчык, ураджэнец Мсціслаўя. Пра іх яўже расказала ў сваім дакладзе на Другім кангрэсе МАБ¹⁸.

Што ж датычыцца беларуска-швейцарскіх сувязей у міжваенны час, дык цяжка скласці пра іх пэўнае ўяўленне.

У 20–30-я гады XX ст. швейцарская выдавецтвы, здаецца, не выдалі ніводнага твора беларускага прыгожага пісьменства. Прагляд калія трывалі важнейшых тагачасных літаратурна-мастакткіх і грамадска-палітычных часопісаў, што праводзіўся ў рамках даследчай праграмы па швейцарска-славянскіх узаемасувязях, не даў ніякіх канкрэтных сведчанняў беларуска-швейцарскіх контактаў. Было б пажадана яшчэ акрэсліць змест найбольш распаўсюджаных швейцарскіх газет левага і правага спектра таго часу, бо яны ў кантэксле польскіх і савецкіх падзей (асабліва ваенных), мусіць, закраналі і беларускія. Зусім недаследаваным застаецца і пытанне аб успрыяцці швейцарскай літаратуры ў міжваеннай Беларусі. Самае значнае месца тут зойме, на мой погляд, артыкул з аналізам творчасці Готфрида Келера, апублікаваны ў 1923 г. (пасмяротна) у Мінску. Аўтарам яго з’яўляецца Іда Аксельрод, ураджэнка Дунілавіч, якая здабыла ў 1902 г. доктарскую ступень у Бернскім універсітэце¹⁹.

¹⁷ Ковалевские А.О. и В.О. Переписка 1867–1873 гг. М., 1988. С. 330–332; Bankowski M. Russische Studierende in der Schweiz // Schweiz–Russland. Ділліё–Оўсаёбаў. Beziehungen und Begegnungen. Zürich, 1989. S. 76f.

¹⁸ Гл.: Банькоўскі-Цюліг М. Студэнты і студэнткі з Беларусі ў швейцарскіх універсітэтах (XVI – пач. XX ст.) // Беларускі гістарычны часопіс. 1995. № 4. С. 55–56.

¹⁹ Аксельрод И.И. Готфрид Келлер //Аксельрод И.И. Литературно-критические статьи. Мн., 1923. С. 37–81.

З увядзеннем у нашых універсітэтах у пасляваенны час славістыкі (раней існавалі толькі кафедры русістыкі і паланістыкі) былі створаны ўмовы для сістэматычнага вывучэння славянскіх моваў, літаратур і культур — значыць, здавалася б, і беларускай. Аднак, калі ўлічыць факт, што ад студэнта вымагаеца засваенне трох “рознагаліновых” славянскіх моваў, у tym ліку расійскай як абавязковай з усходнеславянскіх, нельга здзіўляцца, што ў навучальных програмах занядбаны “лішні” беларуская і ўкраінская мовы.

Нязначная дасягненні нашай беларусістыкі не толькі ў вучэбным, але і ў навукова-даследчым плане. Пэўным укладам у беларусазнаўства можна лічыць, бадай, працу цюрыхскага гісторыка Карстэна Герке пра старажытную усходнеславяншчыну і даследаванні прафесара Кёльнскага універсітэта Андрэаса Капелера, швейцарца па паходжанню, аб шматнацыянальным характары царскай Расіі і Савецкага Саюза²⁰. Вельмі адмоўна адбіваеца тое, што ў швейцарскіх славістай і спецыялістай па ўсходнееўрапейскай гісторыі няма ні свайго згуртавання, ні свайго часопіса. Гэта значна абліжае іх магчымасці выступаць у друку, весці навуковы дыялог ва ўласнай краіне. Такім чынам, адсутнічае сур’ённая платформа і для ўвядзення беларусазнаўства ў межы нашай славістыкі.

Не лепш і з выхадам беларускай тэматыкі за межы навукі, з падклочэннем яе да шырэйшага кантэксту культурнага абмену. У нашым перыядычным друку яна амаль не прысутнічае. Праўда, і ў нас ёсьць свае чытачы В.Быкава, А.Адамовіча, С.Алексіевіч, але паколькі творы іх перакладаюцца з расійскай мовы, мала хто ўсведамляе беларускае паходжанне аўтараў, заўважае рысы іх беларускасці. Амаль невядомай застаецца ў нас і творчасць беларускіх мастакоў. Няшмат хто са швейцарскіх аматараў выяўленчага мастацтва ведае, што Марк Шагал, які стварыў, дарэчы, вітраж для аднаго з касцёлаў Цюрыха, паходзіў з Беларусі, хаця зімой 1995–1996 гг. Бернскі музей мастацтва паказаў выставу, прысвечаную якраз “віцебскаму перыяду” творчасці мастака. Вартая ўвагі ініцыятыва бернскай мастачкі Сюзанны Бауман, якая ў Мінску, Віцебску і іншых гарадах Беларусі не толькі арганізавала выстаўку швейцарскіх твораў, але і прывезла адтуль творы маладых мастакоў, каб пазнаёміць нашу публіку з сучаснымі плыннямі беларускага жывапісу і графікі. Гэтай мэце служыць і пагадненне аб усталяванні культурных контактаў паміж Рэспублікай Беларусь і швейцарскім кантонам Аргау, заключанае ў 1991 г. Роўна праз год пасля падпісання пагаднення ў кантоне Аргау адбыўся Тыдзень беларускай культуры, які ўпершыню даў швейцарцам уяўленне пра нашыя народныя танцы і песні, сучасную музыку і дэкаратыўна-прыкладное мастацтва.

Прыведзены тут факты патрабавалі бі гісторыка-тэарэтычнага падагульнення, а таксама дыяхраничнага і сінхроннага паралельнага даследавання. Але такую задачу перад сабой я не ставіла. Сваю мэту я бачыла ў tym, каб сабраць такія, забытыя ці проста незаўважаныя, нідзе не разгледжаныя дэталі, паказаць, што нават на такой неўрадлівой глебе, як беларуска-швейцарскія контакты, можна знайсці нешта вартое.

²⁰ Goehrke C. Frühzeit des Ostslaventums. Darmstadt, 1992; Kappeler A. Russland als Vielvölkerreich. Entstehung. Geschichte. Zerfall. München, 1992.

Марыя Бяспалая (Мінск)

Да гісторыі антываеннаага руху ў Германіі ў гады Першай сусветной вайны

значанае пытанне, безумоўна, патрабуе новага падыходу як з навукова-тэарэтычнага, так і з вучэбна-метадычнага пункту гледжання. Перш за ёсё, трэба паказваць прадуманаасць і пераемнаасць палітычнага выхавання нямецкага рабочага класа, перавагу рэфармісцкіх настрояў, у станоўчым значэнні гэтага паняцця, над рэвалюцыйным экстрэмізмам. Перагляду застарэлых стэрэатыпаў у адносінах да рабочага руху ў Германіі напярэдадні Першай сусветной вайны патрабуе і пераемнаасць выкладання, таму што без прынцыпова новай навуковай аргументацыі гэтага перыяду нельга зразумець своеасаблівасці Лістападаўскай рэвалюцыі 1918 г. і наступных падзеяў.

Зусім па-новаму паўстае проблема антываеннай барацьбы, калі асэнсоўваць яе з пункту гледжання паняцця радзімы. Раней лічылася за аксіомай, што пролетарыят не мае радзімы і што антываенная барацьба ўзнікае ні бы аўтаматычна, з пачаткам вайны. Адназначна прызнаваўся правільным лозунг аб паражэнні свайго ўрада ў вайне ці аб пераўтварэнні вайны імперыялістычнай у вайну грамадзянскую. Зусім не браліся пад увагу патрыятычныя настроі розных грамадскіх груп ва ўсіх ваюючых краінах на пачатку вайны. Апартуністычнай лічылася пазіцыя дэпутатаў рэйхстага ад СДПГ, якія ў жніўні 1914 г. адбрылі ваенныя крэдыты. Крытыковалася пазіцыя К.Лібкнхта, неяк забывалася, што ён перш за ёсё падданы Германіі, а потым ужо левы сацыял-дэмакрат. Аднак ні ў 1914 г., ні ў 1916 г. ні ў адной з ваюючых краін нельга зауважыць масавых антываенных выступленняў. Толькі калі наступіла стомненасць ад вайны і была страчана надзея на хуткую і лёгкую перамогу, пачаўся прыкметны рост антымілітарысцкіх настроў.

У Германіі пачатак гэтаму працэсу быў пакладзены выступленнямі моладзі вясной 1916 г. Як вядома, арганізаваны юнацкі рух узік на пачатку XX ст., калі моладзь пачынае масава ўдзельнічаць у вытворчасці. Па імперскіх законах яна пазбаўлялася выбарчых правоў да 25-гадовага ўзросту¹. І тым самым, знаходзілася нібы ў баку ад грамадскага жыцця. У 1908 г. кайзераўскі ўрад прыняў ўказ аб забароне асобам да 18 год займацца палітычнай дзейнасцю². Аднак прыклад і вопыт старэйшых дапамог моладзі прыступіць да арганізацыі ўласных аб'яднанняў. Першыя з іх узікаюць у 1904 г. спачатку ў Паўночнай і Паўднёвай Германіі, а потым распаўсюджваюцца па ўсёй краіне.

Хацелася б адзначыць, што сярод моладзі існавалі арганізацыі розных палітычных накірункаў, у тым ліку і групы, якія дзейнічалі пад кіраўніцтвам СДПГ.

¹ Sieger W. Das erste Jahrzehnt der deutschen Arbeiterjugendbewegung 1904–1914. Berlin, 1958. S. 13.

² Райнгорд Ф., Гопффе Г. История пролетарского юношеского движения в Германии. М.;Л., 1928. С. 12.

Яно імкнулася прыдаць юнацкаму руху культурна-асветніцкі харктар. На чарговым партыйным з'ездзе ў верасні 1908 г. была прынята рэзалюцыя, у якой выказвалася падтрымка гэтага накірунку ў дзейнасці аб'яднання моладзі. Іх заклікалі праводзіць літаратурныя вечары, лекцыі, гутаркі, спартыўныя спаборніцтвы. Дзеля кірауніцтва юнацкім рухам стваралася Цэнтральнае Бюро моладзі, у якое ўвайшлі па чатыры прадстаўнікі ад СДПГ, прафсаюзаў і моладзі. Аналагічны склад мелі і мясцовыя арганізацыі. Друкаваным органам з'яўлялася газета “Arbeiter-Jugend”.

На пачатку вайны Цэнтральнае Бюро, якім кіраваў Ф. Эберт, падтрымала пазіцыю СДПГ і яе фракцыі ў рэйхстагу, а газета “Arbeiter-Jugend” заклікала да добраахвотнага ўступлення ў армію³. Тым самым палітыка “грамадзянскага міру” пашыралася і ў асяроддзі моладзі.

Безумоўна, так аднабакова пралетарскі юнацкі рух не развіваўся. Частка мясцовых камітэтаў знаходзілася пад уплывам левых сацыял-дэмакратоў, асабліва гэтага тыгыдніца Брэмена, Гамбурга, Браўншвейга, Гановера, Геры і іншых градоў⁴. Менавіта ў гэтых арганізацыях сталі ўзнікаць антымілітарыскія настроі, карысталіся падтрымкай лозунгі Карла Лібкнехта і іншых левых. Гэтая плынь спрабавала аб'яднанца ў асобную групу ў красавіку 1916 г. на канферэнцыі ў Г. Йена.

Улады, са свайго боку, імкнуліся спыніць такую дзейнасць: закрываліся дамы моладзі, аб усіх запланаваных мерапрыемствах патрабавалася напярэдне паведамляць. Фактычна ні адзін сход радыкальных юнацкіх арганізацый нельга было правесці без прадстаўніка ўлад, які пры самай нязначнай антываеннай агітацыі меў права забараніць сход⁵.

Тым не менш, калі вайна ператварылася ў зацяжную, калі ўзніклі эканомічныя цяжкасці, німецкая моладзь рашуча выступіла ў абарону сваіх інтэрэсаў, нават насуперак закону. Прычынай антываенных выступленняў послужыў загад камандуючага Х армейскім корпусам аб прымусовых адлічэннях ад заробку. Згодна з ім, рабочыя маглі атрымоўваць толькі суму, вызначаную ваенным камандаваннем, астатняя частка паступала ў ашчадныя касы гэта значыць на ваенныя патрэбы. Закон уступаў у сілу з 1 мая 1916 г.

Актыўную ролю ў вясеннях выступленнях 1916 г. адыграла моладзь Браўншвейга на чале з “Асветніцкім аб'яднаннем”, у якім налічвалася каля 500 сяброў. У канцы красавіка на адным са сваіх сходаў яны прынялі рэзалюцыю пратэсту і накіравалі пісьмо камандаванню ваеннай акругі. Аднак ніякага адказу не дачакаліся і таму пачалі перамовы з суседнімі арганізацыямі аб сумеснай барапецбе супраць прымусовага адлічэння.

1 мая 1916 г. у восем гадзін раніцы забаставалі многія прадпрыемствы горада. Да гэтай забастоўкі далучылася працоўная моладзь Гановера, аднак у

³ Arbeiter-Jugend. 1914. 15 Aug., 15 Sept.

⁴ Jugend-Internationale. 1915. 1 Sept.

⁵ Jugend-Internationale. 1915. 1 März . Berner Tagwacht. 1915. 7 Apr .

хуткім часе тут быў дасягнуты кампраміс з камандаваннем у выглядзе памяншэння сумы адлічэння, і забастоўка была спынена. У Браўншвейгу вечарам, на першамайскім сходзе было вырашана працягваць забастоўку да поўнай адмены загада. Быў абранны забастовачны камітэт і прыняты меры па стварэнню забастовачных пікетаў. 2 і 3 мая забастоўка працягвала пашырацца, у ёй ужо ўдзельнічала каля чатырох тысяч юнакоў і дзяўчат, да іх далучыліся і дарослыя. У горадзе пачаліся стычки з паліцыяй, і ўлады былі вымушаны звярнуцца да камандавання з просьбай “навесці парадак”⁶.

Паказальна, што мясцове кірауніцтва СДПГ, пад уплывам якога знаходзілася “Асветніцкае аб’яднанне”, выступіла супраць забастоўкі і, нават, спрабавала не дапусціць яе. Падобную пазіцыю заняло і Цэнтральнае Бюро юнацкіх арганізацый Германіі, а галоўны яго орган газета “Arbeiter-Jugend” друкавала толькі кароткія паведамленні аб ходзе барацьбы⁷. Бастуючу моладзь падтрымлівала толькі газета “Volksfreund” — орган мясцовай партыйнай арганізацыі. Нягледзячы на націск старэйшых таварышаў, моладзь не пагаджалаася з прапановай ваеннага камандавання аб памяншэнні працэнта адлічэння. Улады спрабавалі навесці парадак з дапамогай салдат аднаго з палкоў, аднак бастуючая прынялі рашэнне аб усеагульной забастоўцы. У выніку ў Браўншвейгу 5 мая ваеннае камандаванне было вымушана адмяніць загад аб прымусовых адлічэннях.

Перамога ў барацьбе з такімі адлічэннямі засталася і за працоўнай моладзю Магдэбурга, дзе загад быў выдадзены 25 мая, а ўступаў у сілу з 1 чэрвеня. У адказ, 27 мая пачалася забастоўка, якая суправаджалася дэманстрацыямі моладзі і шматлікімі арыштамі сярод яе⁸. Выступленні былі настолькі актыўнымі, што камандаванне акругі было вымушана аб’явіць аб уступленні загада ў сілу толькі пасля выдання спецыяльных інструкцый. Безумоўна, гэта была перамога. Забастоўкі пратэсту адбываліся ў Берліне, Гале і іншых гарадах, а ў Саксоніі ўлады з самага пачатку адмовіліся ад увядзення прымусовага адлічэння з-за антываеных настроў сярод мясцовай моладзі.

Падзеі вясны 1916 г. сталі першымі антываеннымі выступленнямі не толькі працоўнай моладзі, але і ўсяго німецкага рабочага класа ў гады Першай сусветнай вайны. Яны адлюстравалі ўмение арганізаваць барацьбу, рашучасць, бескампраміснасць маладых у адстойванні сваіх эканамічных правоў, — нават ва ўмовах ваеннага становішча. Моладзь аказалася больш паслядоўнай у сваіх дзеяннях і патрабаваннях, чым сацыял-дэмакратычнае кірауніцтва. Аднак праз некаторы час сацыяльна-палітычная сітуацыя ў Германіі настолькі змянілася, што значная частка німецкага рабочага класа пачала прымаць самы актыўны ўдзел у антываенай барацьбе.

⁶ Jugend-Internationale. 1916. 1 Sept.

⁷ Arbeiter-Jugend. 1916. 3 Juli.

⁸ Тамсама.

Віталь Карнялюк (Гродна)

Гродзенскі эпізод Першай сусветнай вайны

кожнай вайны ёсьць сваё, адметнае ablічча і свае вынікі. Таксама ў кожнай вайны ёсьць агульны, жудасны вынік — гэта смерць людзей, якія ваююць па абодва бакі. Таму мэтай нашай працы з'яўляецца аднаўленне падзеяў звязаных з баямі ў ваколіцах Гродна ў перыяд лета і пачатку восені 1915 г., веданне якіх будзе карысным для выяўлення і практичнага аднаўлення месц пахавання першай сусветнай вайны. Могілкі ахвяр той вайны — рускіх, немцаў, беларусаў, палякаў — ПОБАЧ. Аднаўленне годнага стану гэтых могілак будзе спрыяць паразуменню паміж народамі, можа стаць цаглінкай “варот у будучыню”¹.

Звернем увагу на тое, што ў фондах Цэнтральнага ваенна-гісторычнага архіва ў г. Маскве захоўваюцца звесткі аб месцах пахавання ў і данясені паліевых камандзіраў у штабы сваіх армій аб стратах. У гэтых крыніцах трапляюцца і звесткі аб нямецкіх пахаваннях. Але больш падрабязна пра гэта могуць расказаць толькі нямецкія архіўныя крыніцы. Мясцовыя жыхары таксама ведаюць сёётое пра могілкі “імперыялістычнай” вайны.

У якасці прыкладу можна называць пахаванні нямецкіх і рускіх воінаў на вясковых могілках у Сельванаўцах, што на поўнач ад Гродна, у сапоцкінскім напрамку. Над брацкай магілай воінаў нямецкай арміі (хутчэй за ўсё афіцэрэй) устаноўлена каменная піраміда, а далей — 30 надмагільных помнікаў-пліт у выглядзе крыжа. Рускія пахаванні — побач, але яны амаль нераспазнавальныя². Гэтыя могілкі з'явіліся пасля падзеяў зімы-лета 1915 г. Фрагмент баёў гэтага перыяду мы і паспрабуем узнавіць. Дададзім толькі, што інфармацыя пра баявыя часці нямецкай арміі патрабуе ўдакладнення.

У час вайны Гродна было крэпасцю, якая лічылася важным звязком у заходній абарончай лініі разам з першакласнай крэпасцю Коўна. Гродзенская крэпасць мела 13 фартоў і 23 прамежкавыя ўмацаваныя пункты абароны. Фарты ўяўлялі сабой складаныя фартыфікацыйныя збудаванні: вельмі матэрыялаёмістыя, цыклічныя канструкцыі. Сцены былі разлічаны на максімальныя калібр артылерыі і мелі таўшчыню да 5 м. Але гэтыя збудаванні, якія і сёння ўражваюць сваім выглядам, маглі захоўваць сваю непрыступнасць толькі пры наяўнасці адзінай крапасной лініі абароны. Будаванне ж Гродзенскай крэпасці (1914–1915 гг.) так і не было завершана.

А цяпер паспрабуем разобрацца ў ходзе баёў за Гродна. Асабліва трэба звярнуць увагу на шматлікае пералічэнне нумароў часцей і падраздзяленняў, што аблегчыць пошук захаванняў на месцах баявых дзеянняў. Тым больш, што ма-

¹ Ліпі Ян Юзэф. Две родины — два патротизма // Иностранный литература. 1993. № 2. С. 219.

² Цэнтральны дзяржаўны ваенна-гісторычны архіў Расійскай Федэрацыі (Далей — ЦДВГА РФ), ф. 2644. воп. 1, спр. 52, арк. 8.

тэрыялы архіва па Першай арміі не змяшчаюць сведчанняў аб захаваннях гэтага перыяду, бо пры хуткім адступленні рускае войска часам пакідала забітых на полі бою, сярод якіх было нямала беларусаў.

Тыя падзеі, да якіх мы зараз звернемся, з'яўляюцца ілюстрацыяй ацэнкі А.Заянчкоўскага адносна вытокаў і значэння баёў 1915 г. на ўсходнім фронце. Таму, каб наш аповаяд аб асобных баях змясціўся ў рамках больш маштабных падзеяў Першай сусветнай вайны, нагадаем гэту ацэнку.

На думку рускага ваенага гісторыка А.Заянчкоўскага, стаўка рускіх не адмніла наступленне ні ва Усходній Пруссіі, ні ў Карпатах і тым самым ужо ў лютым 1915 г. падрыхтавала катастрофу, якая пачалася праз два месяцы ды прывяла справу да паражэння ў вайне старой Расіі³. 10-я армія генерала Радкевіча вясной 1915 г. была перакінута з пазіцыі Гродзенскай крэпасці ва Усходнюю Польшчу. Там яна знаходзілася ў перыяд аперацыі па выратаванню 20-га армейскага рускага корпуса, які апынуўся з акружэння ў Аўгустоўскіх лясах. Месца 10-й арміі заняла 1-я армія генерала А.Літвінава. Яе часцям сумесна з гарнізонам крэпасці давялося прыняць на сябе ўесь цяжар баёў за Гродна.

Горад рыхтаваўся да абароны. Але галоўнакамандуючы Паўночна-Заходнім фронтам не быў упэўнены ў мэтазгоднасці гэтага. У ноч на 6 (19) жніўня ён шле тэлеграму камандаванню гарнізона, у якой абвяшчае крэпасць Гродна ўсяго толькі ўмацаванай пазіцыяй на фронце і загадвае пачаць зараз жа эвакуацыю крапасных запасаў і маёмесці⁴. Тэмп наступлення немецкай нарастаў. 9 жніўня генерал Альдэроге заняў Сапоцкін-Ліпскую пазіцыю і размисціўся з штабам у вёсцы Галынка⁵. Праз некалькі дзён камандант Гродна атрымлівае тэлеграму з загадам ачысціць левы бераг Нёмана (гэта дзве яць фартой). І тут жа новы загад: “Гродна абараняць упартага”⁶. У выніку дрэннай сувязі са штабам фронту кіраўніцтва крэпасці спрабавала рыхтавацца і да адступлення, і да абароны. Было вызначана, што крапасная артылерыя адпраўляеца ў Москву, запасы маёмесці — у Невель, харчовыя запасы — у Маладзечна, рэшткі паветрана-плавацельнай роты — у Віцебск⁷. Ужо 12 жніўня начальнік гарнізона Кайгародаў давёў да ведама штаба 1-й арміі аб пачатку знішчэння крапасных пабудоў правабярэжнага абвода за выключэннем яго паўночнага ўчастка⁸.

13 жніўня для абароны крэпасці выдзялялася восем гармат шасцідзюймовых, 12 гармат дзесяцідзюймовых, адна дзесяцідзюймовая, адна шасцідзюймовая (канэ), штурмавая зброя, 54 кулямёты⁹. Гродзенскую крэпасць абаранялі кра-

³ Зайнчковски А. Мировая война 1914–1918 гг. 1938. Т. 1. С. 268.

⁴ Плешевеня А. У гродненскіх фортах // Гродненская правда. 1993. № 113.

⁵ ЦДВГА РФ, ф. 2106, вол. 1, спр. 38, арк. 10.

⁶ Плешевеня А. У гродненскіх фортах // Гродненская правда. 1993. № 108.

⁷ ЦДВГА РФ, ф. 2106, вол. 1, спр. 328, арк. 14, 16.

⁸ Тамсама, арк. 29.

⁹ Тамсама; Гродна ў гады Вялікай Айчыннай вайны (1941–1945 гг.) (Да 50-цігоддзя Вялікай Перамогі). Гродно, 1995. С. 18. Звесткі патрабуюць удакладнення. Фонд 2106 не апрацаўаны.

пасны сапёры батальён, крэпасны тэлеграфны батальён, паветраплавацельная рота, жандарская каманда, 3-я і 4-я пагранічныя часці, 20-я брыгада дзяржаўнага апалчэння ў складзе шасці дружын, 97-я брыгада дзяржаўнага апалчэння ў складзе шасці дружын, 9-я асобая донска-казацкая сотня, 49-я апалчэнская сапёрная паўрота¹⁰.

Асноўны цяжар баёў за Гродна ўзялі на сябе часці 1-й арміі — 1-й армейскі корпус генерала А.Душкевіча (22-я і 24-я пяхотныя дывізіі) і 1-ы Асавецкі корпус генерала-маёра Н.Бржазоўскага (57-я і 13-я пяхотныя дывізіі). На флангах Гродна абаранялі яшчэ чатыры корпусы пад камандаваннем генералаў Арцём'ева, Баланіна, Іеўраіна, Караткевіча¹¹. 16 жніўня 1915 г. сілы абаронцаў крэпасці размясціліся ў прызначаным парадку. Адзначым, што раён 13-га форта абараняла 3-я пяхотная дывізія. 115, 116, 117 дружыны апалчэння знаходзіліся на пазіцыях часцей генерала Бржазоўскага, а 118, 119, 120 — на участку генерала Душкевіча. Ваенным інжынерам падпалкоўніку Модрах, капітанам Хамутову, Яроменка, Дзісніцкаму загадвалася быць на фартах — № 3, № 4. Асноўная ўвага ўсіх часцей абароны звярталася на дзеянні 28-й пяхотной дывізіі немцаў, якая павінна была наступаць з Сапоцкінска-Ліпскага кірунку¹². І сапраўды, у той жа дзень, 16 жніўня, гэтая дывізія перайшла мост каля вёскі Гожа і разбурыла яго. 17 жніўня немцы уступілі ў вёскі Свяцк, Галынка, Багатыры. У вёсках Хварасцяны, Бяляны імі была размешчана цяжкая артылерыя¹³. Пад прыцэлам аказаліся перш за ўсё сектары абароны 3, 4, 5-га фартоў.

17 жніўня ў 7 гадзін раніцы зводны Асавецкі і 1-ы армейскі корпус занялі прызначаныя ім пазіцыі. Увесь дзень 17-га прайшоў у перастрэлцы і чаканні наступлення па ўсім фронце абароны¹⁴. Наступны дзень быў вельмі гарачым для абаронцаў. Актыўна і настойліва немцы дзеянічалі ў раёне вёсак Рагачы, Бяляны. Наступленне суправаджалася моцнай агнявой падтрымкай цяжкай артылерыі, якая даходзіла да лініі Баранавічы-Скамарошкі. Штабы 22-й і 24-й рускіх дывізій размяшчаліся ў каралеўскім двары Аўгустова і ў вёсцы Ласосна¹⁵. Пазіцыі 95-га і 88-га палкоў падвяргаліся асабліві жорсткаму, неаднаразовому штурму, аднак атакі былі адбіты.

Краязнавец А. Плешавеня лічыць, што 17 жніўня быў захоплены чацвёрты, а за ім і трэці форт. Аднак знайдзены ў архіве лісты перапіскі каменданта крэпасці Кайгародава з камандаваннем 1-га армейскага корпуса і тэлеграмы камандзіраў часцей гэтага корпуса сведчаць аб tym, што яшчэ два дні (18 і 19 жніўня) за форт № 4 ішлі бязлітасныя баі. Форт быў захоплены немцамі з захаду, поўначы і ўсходу, аднак рэзерваў падтрымкі абаронцаў у генерала Душкевіча не было. Немцы наступалі на ўчастку чацвёртага форта сіламі не менш за

¹⁰ ЦДВГА РФ, ф. 2106, вол. 1, спр. 328, арк. 49.

¹¹ Гродна ў гады Вялікай Айчыннай вайны... С. 19.

¹² ЦДВГА РФ, ф. 2106, вол. 1, спр. 328, арк. 61.

¹³ Плешавеня А. У гродненскіх фортав // Гродненская правда. 1993. № 109.

¹⁴ ЦДВГА РФ, ф. 2106, вол. 1, спр. 328, арк. 65.

¹⁵ Тамсама, арк. 69.

дывізію. Так, па меншай меры, ацэньвалі сілу ворага камандзіры рускіх палкоў у сваіх данясеннях. Адначасова нямецкая падраздзяленні захоплівалі пазіцыі пятага фарта. Гарматны агонь 24-й дывізіі быў мінімальны. Снарады расходваліся з агледкай¹⁶.

18 жніўня стала відавочным, што немцы рыхтуюцца да атакі. У раёне 57-й дывізіі ў ноч на 19-е ім удалося адціснуць вартаунічую ахову на флангах¹⁷. Днём, а першай гадзіне, пачаўся новы наступ на пазіцыі 1-га армейскага корпуса. Чацвёрты форт працягваў абараняцца. На яго абрушваўся агонь цяжкай артылерыі. На поўначы вёскі Карапіна абстрэлу падвергліся акопы рускіх часцей, а таксама пазіцыі 225-га палка 57-й дывізіі, што знаходзіліся ў раёне 3-га форта¹⁸. Страты былі вялікія з абодвух бакоў. Кайгародаў спешна папрасіў дазволу на адступленне ў ноч на 20-е жніўня на правы бераг. “Дабро” было атрымана, і кола абароны горада ззвілася¹⁹. Практычна у далейшым баі ішлі ў самім горадзе.

Масты, услед за адступаючымі часцямі рускіх, былі знішчаны. Выбраўся новыя рубяжы абароны. Пазіцыю ад вёскі Пералом уключчна да вёскі Б.Сольна заняла 3-я дывізія; ад вёскі Б.Сольна да чыгункі уключчна — 57-я дывізія; ад чыгункі да вёскі Жыдаўшчына — 24-я дывізія; ад вёскі Жыдаўшчына да вёскі Шчучынава ўключчна — 22-я дывізія²⁰.

20 жніўня Штаб Вярхоўнага Галоўнамандавання (далей ШВГ) паведаміў, што каля Гродна, затрымліваючы ворага настолькі, каб эвакуіраваць гэты пункт, насы войскі ў ноч на 20-е адышлі на правы бераг Нёмана... 21 жніўня ШВГ інфармаваў, што каля Гродна да вечара 20-га праціўнік паспеў перакінуць частку сіл на правы бераг Нёмана, вёўся ўпарты бой на паўночнай і ўсходній частках горада... Ар'ергардныя баі адбываліся ў раёне на поўдзень ад Індуры, каля Вяліка-Бераставіцы... 22 жніўня ШВГ паведаміў: каля Гродна з раніцы 21 жніўня зноў пачаўся гарачы бой. Рускія войскі уварваліся ў горад, захапілі восем кулямётав і да 150 палонных²¹. Свайм поспехам яны далі магчымасць зрабіць бесперашкодна адыход суседніх часцей.

Безумоўна, у афіцыйных паведамленнях гаварылася не ўсё. 20 жніўня немцы здолелі наладзіць пантонны мост ніжэй ад былога шашэнага маста і ўварвацца ў горад. 227-ы полк не змог гэтаму перашкодзіць²².

Як жа германскія войскі так хутка пераправіліся праз Нёман, сур'ёзную перашкоду? У рапарце камандзіра 227-га Яліфанскаага палка палкоўніка Паклеўскага-Калэліна, таго самага палка, які быў каля пантоннага маста, чытаєм: “Нічога не было падрыхтавана для таго, каб аблегчыць задачу абароны горада. На супрацьлеглым левым беразе ракі, будынкі падыходзілі да самай ракі, па ўсім

¹⁶ ЦДВГА РФ, ф. 2106, воп. 1, спр. 328, арк. 98.

¹⁷ Тамсама, арк. 88.

¹⁸ Тамсама, арк. 90.

¹⁹ Плешевені А. У гродненскіх фортав // Гродненская правда. 1993. № 109.

²⁰ ЦДВГА РФ, ф. 2106, воп. 1, спр. 328, арк. 110–111.

²¹ Гістарычны летапіс // Исторический вестник. 1915. № 4. С. 37.

²² ЦДВГА РФ, ф. 2106, воп. 1, спр. 328, арк. 118–121.

беразе было шмат будаўнічага матэрыялу, каля берага засталіся два параходы. На правым беразе таксама ўсюды знаходзіліся склады дроў²³. Натуральна, што карыстаючыся ўсім гэтым, немцы хутка рухаліся наперад. Мноства перакрыжаваных з франтавой лініяй рвоў, баржы і параходы выконвалі ролю фортаў. З уступленнем немцаў ў горад і пачаткам вулічных баёў усякая эвакуацыя прыпынілася²⁴. Пасля дзвюх гадзін пасля поўдня праціўнік адкрыў гарматны агонь па пазіцыях 96-га і 93-га палкоў, якія складалі правы ўчастак абароны 22-й дывізіі. На фронце 22-й дывізіі, у раёне вёскі Пагараны, паказаліся рота і раз'езды немцаў²⁵.

Падзеі 20–21 жніўня разгортваліся вельмі імкліва. Дапамагаючы адзін аднаму, адбівалі атакі нямецкіх войск 95-ы і 96-ы палкі на ўчастку чыгуначнага мasta і чыгуначнай станцыі. З надыходам цемнаты немцы авалодалі карабельскім дваром Станіславова і ўсёй усходній часткай горада. На паўднёвым усходзе (а гэта ўжо сектар абароны 22-й дывізіі) бой ішоў за вёскі Жыдаўшчына, Прыгодзічы, Шчучынава²⁶. Ні пра якую падмогу абаронцам гаворка не ішла. Задача, мяркуючы па ўсім, была адзінай — затрымаць максімальна наступаючых і хутчэй адысці ў глыб губерні, каб пазбегнуць акружэння.

Той жа 227-ы полк на сваім агнявым рубляжы поўнасцю страціў 15-ю і 16-ю роты з камандзірамі. Спрабы рэштак палка 21 жніўня выбіць праціўніка ці адагнаць за раку былі марнымі. Амаль увесе полк палёг. Сваёй герайчнай барацьбой полк дапамог сумежным з ім часцям адысці і пазбегнуць акружэння²⁷. У ноч на 22 жніўня рускае войска пакінула Гродна.

Немцы захапілі горад. Спачатку авалодалі ўсёй лініяй крапасной абароны ад Пагаран да вышыні 100.3, што на шашы Гродна-Сапоцкін, потым прымусілі адысці рускае войска за Нёман. На руку ім была адсутнасць у абаронцу патрэбнай колькасці снарадаў і няпэўнасць задачы, якая была пастаўлена галоўнай камандуючым фронта перад кірауніцтвам абароны горада. 10-дзюймовая і 6-дзюймовая (Канэ) гарматы былі няспраўныя і не зрабілі ніводнага стрэлу. Па-водле рапарту начальніка штаба 1-й арміі, “германская цяжкая артылерыя расстрэльвала форты і пазіцыі, як на палігоне”²⁸. Кайгародаў, як камендант крэпасці, не праявіў настойлівасці (матывы ўявіць складана) у жаданні пакінуць у крэпасці 100 гармат, паддаўся ціску галоўнакамандуючага, які настаяў на давядзенні артылерыі крэпасці да мінімума²⁹.

²³ Тамсама, арк. 139–140.

²⁴ Плешевеня А. У гродненскіх фортов // Гродненская правда. 1993. № 109.

²⁵ ЦДВГА РФ, вол. 1, спр. 328, арк. 114–115.

²⁶ Тамсама, арк. 118–121.

²⁷ Тамсама, арк. 141.

²⁸ ЦДВГА РФ г.Масква, ф. 2106, вол. 1, спр. 328, арк. 126.

²⁹ Плешевеня А. У гродненскіх фортов // Гродненская правда. 1993. № 110.

Веньямін Космач (Віцебск)

Палітыка Рапала і беларуска-германскія гаспадарча-эканамічныя, навукова-тэхнічныя і культурныя сувязі ў 1922–1932 гг.: стан, праблемы і вопыт

 асля таго, як 16 красавіка 1922 г. у час Генуэзскай канферэнцыі паміж Германіяй і Савецкай Расіяй быў падпісаны Рапальскі дагавор, хутка паўстала пытанне аб распаўсюджанні германа-савецка-расійскіх дамоўленасцей у Рапала на суседнія саюзныя ў дачыненні да РСФСР сацыялістычных рэспублікі, што адпавядала логіцы таго часу. Паўна-моцны прадстаўнік РСФСР М.Крэсцінскі, уручаючы ў тым жа годзе свае да-верчавыя лісты рэйхспрэзідэнту Германіі Ф.Эберту, падкрэсліў у сваёй прамо-ве, што “наступным крокам, які адпавядáў бы эканамічным інтарэсам абедзвюх краін, магло б з’явіцца распаўсюджанне толькі што заключаных пагадненняў на рэспублікі, што знаходзяцца ў адзінным рабоча-сялянскім саюзе з РСФСР”¹.

Адказваючы, Ф.Эберт далучыўся да гэтай прапановы. 5 лістапада 1922 г. такая дамоўленасць была падпісана. З гэтага часу рапальская пагадненія пашы-раліся на ўсе на той час саюзныя з РСФСР сацыялістычныя рэспублікі, у тым ліку і на Савецкую Беларусь². Пагадненне замацавалі подпісамі М.Крэсцінскі і кіраунік усходняга аддзела МЗС Германіі А.фон Мальцан.

У спецыяльных нотах, якімі абмяняліся пасля цырымоніі М.Крэсцінскі і германскі канцлер Й.Вірт, падкрэслівалася, што падпісанне дамоўленасці азна-чае прызнанне нямецкім урадам дэ-юре ўрада Украінскай ССР, Беларускай ССР, Грузінскай ССР, Азербайджанскай ССР, Армянскай ССР і Даўкаўскім Рэ-спублікі. Артыкул 5 пагаднення вызначаў асноўныя пункты эканамічных зносін. БССР, як і іншыя саюзныя рэспублікі, атрымала права адкрываць свае гандлё-выя бюро ў Германіі. Важнае значэнне меў артыкул 5-ы: “Прад-стаўніцтвы абодвух бакоў і асобы, якія ў іх працуюць, абавязваюцца ўстрымлі-вацца ад усякай агітацыі ці пропаганды супраць ўрада ці дзяржаўных арганіза-цый дзяржавы, у якой яны прафыгуруюць”³. 10 лістапада ЦВК БССР ратыфікаваў гэтае пагадненне. Рэйхстаг зацвердзіў яго 31 жніўня 1923 г. Абмен ратыфіка-цыйнымі граматамі адбыўся 26 кастрычніка 1923 г.⁴ 9 красавіка таго ж года ра-сійскі прадстаўнік М.Крэсцінскі ўручыў Ф.Эберту даверчую грамату Савецкай Беларусі. Па рашэнню ЦВК БССР М.Крэсцінскому было пропанавана прадста-ўляць Савецкую Беларусь у Германіі⁵. Так пачыналіся афіцыйныя беларуска-гер-манскія адносіны ў 20-я гады. Заўважым, што яны пачаткова аформіліся фак-тычна не толькі з дапамогай, але і пад наглядам Савецкай Расіі.

¹ Цыт. па: Абросимов П.А. 300 метров от Бранденбургских ворот: Взгляд сквозь годы. М., 1983. С. 47.

² Документы внешней политики СССР. М., 1961. Т. 5. С. 658–662.

³ Тамсама. С. 661.

⁴ Тамсама. С. 662.

⁵ БДА, ф. 6, воп. 1, спр. 195, арк. 1–9; Звезда. 1923. 14 апр.

Гандлёва прадстаўніцтва БССР адкрылася ў Берліне некалькі раней — у лютым 1922 г.⁶, але толькі пасля таго, як 6 мая 1921 г. паміж Савецкай Расіяй і Германіяй быў падпісаны так званы “гандлёвы дагавор”. Спачатку ў Берлін прыйшоў упаўнаважаны Наркамзнешгандлю РСФСР у Германіі Б. Стаманякоў, а потым — М. Мароз, які часова выконваў функцыі афіцыйнага прадстаўніка у Германіі⁷. Ужо ў лютым 1922 г. Савецкая Беларусь у ліку іншых савецкіх рэспублік будучага Союза ССР была афіцыйна запрошана на міжнародны кірмаш у Кёнігсбергу, дзе вядомыя на той час беларускія гандлёва-прамысловыя арганізацыі “Лесбел” і “Заходнелес” дэманстравалі сваю прадукцыю.

У сакавіку 1922 г. Наркамзнешгандаль БССР накіраваў у Берлін свайго павынноса прадстаўніка. Ім стаў Юрый Гальдштэйн. З выдадзенага яму афіцыйнага дакумента (мандата), які захаваўся ў фондах Беларускага дзяржаўнага архіва, добра відаць не толькі яго паўнамоцтвы, але і накіраванасць знашняга гандлю Беларусі 20-х гадоў, як і яго залежнасць ад знешнагандлёвой дзеянасці Савецкай Расіі з Германіяй. Ю. Гальдштэйну прадстаўлялася права: “А. Быць прадстаўніком НКЗГ Беларусі ў Германіі. Б. Рабіць па заданнях НКЗГ Беларусі закупку і прадажу ў Германіі тавараў, весці тавараабмен, заключаць усялякага роду дамовы, здзелкі і г.д. В. Адкрываць з дазволу НКЗГ БССР ў Германіі аддзяленні, канторы, агенцтвы ў інтарэсах справы і кіраваць імі. Д. Дзеяйнічаць у цесным кантакце з прадстаўнікамі РСФСР у Германіі”⁸.

Праз некалькі месяцаў пасля падпісання ўказанных вышэй пагадненні ў Германія становіцца галоўным гандлёвым партнёрам нашай рэспублікі. За тры гады, з 1923 да 1925 г., удзельная вага ў выкарыстанні экспарту Беларусі павялічылася ў троі разы. У другой палове 20-х гадоў на долю Берліна прыйходзілася ўжо дзве трэці ўсяго аб’ёму беларускага экспарту тавараў за мяжу. Ва ўнутраным імпартце БССР Германія таксама выйшла на першое месца па пастаўках сваіх тавараў у Беларусь. У імпартных закупках рэспублікі ўдзельная вага прадукцыі германскага пашоджання павялічылася на 40 працэнтаў. У 1926—1927 гг., напрыклад, БССР закупіла ў Германіі імпартных тавараў на 1830,7 тыс. рублёў, пры экспарце туды таварнай прадукцыі на 2989,1 тыс. рублёў. Далей у імпартце нашай рэспублікі ішлі Польшча (415,6 тыс. руб. пры беларускім экспарце ў 21,7 тыс. руб.), Фінляндiya (246,8 тыс. руб.), Чэхаславакія (225,8 тыс. руб.), ЗША (140,5 тыс. руб.), Англія (129,3 тыс. руб.), Швецыя (108,2 тыс. руб.), Літва, Латвія, Італія і Нарвегія⁹. Як відаць, Германія ў гандлёвых адносінах з Савецкай Беларуссю значна апераджала іншыя краіны свету. Прыкладна такое ж становішча склалася ў савецка-германскіх гандлёва-еканамічных сувязях 20-х — пачат-

⁶ Звезда. 1922. 13 февр.

⁷ Тамсама. 25 авг.

⁸ БДА, ф. 126, вол. 1, спр. 90, арк. 9.

⁹ БДА, ф. 117, вол. 1, спр. 116, арк. 26; Белорусская Советская Социалистическая Республика. Мн., 1927. С. 293—296; Развитие экономики Белоруссии в 1921—1927 гг. Мн., 1973. С. 229.

ку 30-х гадоў у цэлым. Веймарская Германія з'яўлялася тады галоўным стратэгічным гандлёвым партнёрам Савецкага Саюза.

Дадзеная акалінасць у значнай ступені тлумачыць лідерства Германіі ў экспарце і імпарте Беларускай ССР у 20-я гады. Масква нібы вяла за сабой БССР і іншыя савецкія рэспублікі менавіта на германскі рынак, адначасова кантралюючы іх. Спрыяла германа-беларускаму супрацоўніцтву ў галіне эканомікі таксама новая эканамічная палітыка, у гады якой гандлёвыя прадпрыемствы Беларусі напрамую выходзілі на замежжа. Калі ў 1926 г. у экспартна-імпартных аперацыях БССР удзельнічалі толькі дзея беларускія арганізацыі, то ў 1931 г. — 23. Дзякуючы менавіта ініцыі з 1922 г. да 1932 г. экспарт рэспублікі павялічыўся з 3 207 тыс. руб. да 24 800 тыс. руб.¹⁰. Фактычна кожны год, пачынаючы з 1923—1924 гаспадарчага года, Германія знаходзілася на першым месцы ў беларускім экспарце і імпарте. Найбольш буйныя гандлёвые аперацыі з ёй ажыццяўляліся, як і з іншымі краінамі свету, Дзяржаўная экспартна-імпартная гандлёвая кантора пры Наркамзнешгандлі БССР (скарочана Дзяржгандальбел). На яе карысыць у 1926—1927 гг., напрыклад, даводзілася 59 працэнтаў усяго экспарту Беларусі¹¹. Асноўны гандаль Дзяржгандальбела адбываўся з Германіяй. Пры гэтым Віцебскае аддзяленне Дзяржгандальбела з'яўлялася найбольш актыўным.

БССР вывозіла ў Германію тады ў асноўным сельскагаспадарчую прадукцыю, лес, футравую, лясную і лекавую сырэвіну. асабліва карысталася попытам на нямецкіх рынках беларуская драўніна (ліпа, вольха, граб, елка і г.д.). Напрыклад, ліпу ў сакавіку 1930 г. у Германіі прадавалі па 50 рэйхсмарак за адзін кубічны метр¹². Эта было танна, але выгадна абодвум бакам. “Экспартныя аперацыі Дзяржгандальбела ў Германіі, — з задавальненнем адзначалася ў справаздачы прадстаўніцтва Наркамзнешгандлю БССР і Дзяржгандальбелу пры гандлёвым прадстаўніцтве СССР у Германіі за трэці квартал 1925—1926 гаспадарчага года — больш чым у 4 разы перавышалі імпартныя. Больш узмоцненае развіццё экспарту, чым імпарту, было заўсёды характэрнай рысай знешняга гандлю БССР”¹³. У інфармацыйным лісце Дзяржгандальбела за 1928 г. адзначалася, што большая “частка тавараў, як і ў папярэдняі гады, экспартавана ў Германію, на долю якой даводзілася 63,6 % усяго нашага вывазу. Туды пасыпаліся амаль усе віды сырэвіны [...] за выключэннем валакна і насення. Найбольш значнымі прадметамі вывазу ў гэту краіну з'яўляецца шчачына, пушніна, скурсыравіна, конскі волас, шкіпідар і смала. Экспарт названых тавараў у Германію склаў 80—90 % усяго нашага вывазу”¹⁴.

Рэспубліка ў сваю чаргу актыўна імпартавала з Германіі мышыны, абстыванне, прадукцыю хімічнай прамысловасці і г.д. Цікава, што пералік нямец-

¹⁰ БДА, ф. 126, вop. 1, спр. 88, арк. 271—274.

¹¹ Развитие экономики Белоруссии в 1921—1927 гг. С. 229.

¹² БДА, ф. 481, вop. 1, спр. 882, арк. 36, 197—198, 269.

¹³ Тамсама, спр. 693, арк. 35.

¹⁴ Да Віцебскай вобласці, ф. 131, вop. 1, спр. 99, арк. 9.

кіх фірм, з якім вялося такое супрацоўніцтва, складаў не менш двух-трох сотняў. Напрыклад, толькі ў адной архіўнай справе з беларускага дзяржаўнага архіва (а такіх спраў вельмі многа), якая ўтрымлівае акты прыёмкі імпартных тавараў з Германіі з лістапада 1927 г. да красавіка 1928 г. уключна, закупленых Дзяржгандальбелам для аднаго беларускага папяровага трэста, называюцца больш 30 такіх фірмаў, у тым ліку “Юнкерс”, “Экерт”, “Гофман”, “Сіменс”, “І.М.Фойт”, “Заксенверке”, “Ман”, “Рэнк”, “Ф.Штолцэнберг” і інш.¹⁵

Актыўна ўстанаўліваліся навукова-тэхнічныя сувязі Савецкай Беларусі і Веймарскай Германіі. З нашага боку тут асабліва выплучаліся Беларускі дзяржаўны універсітэт і Дзяржаўная бібліятэка імя У.І.Леніна ў Мінску, а з нямецкага — Таварыства па садзейнічанию развіццю нямецкай навукі. Так, апошнія 8 ліпеня 1932 г. паведамляла германскому пасольству ў Маскве аб сваіх шырокіх і актыўных сувязях з Беларускай дзяржаўнай бібліятэкай у Мінску, адзначала, што і “у мінулыя гады” гэтыя контакты “былі вельмі спрыяльнымі”¹⁶. У сваю чаргу германскія пасольства ў Маскве таксама інфармавала Міністэрства замежных спраў у Берліне, што многія нямецкія навукоўцы жадаюць “паширыць абмен з бібліятэкамі горада Мінска”¹⁷. Своеасаблівым пікам супрацоўніцтва вучоных Белдзяржуніверсітета з нямецкім калегамі і навуковымі цэнтрамі былі 1927–1928 гг. Так, з лістапада 1926 г. да жніўня 1927 г. у Германіі прабываў у навуковых камандзіроўках 31 супрацоўнік універсітета, у тым ліку такія вядомыя навукоўцы, як У.Пічэтэ, В.Перцаў, С.Вальфсон, М.Прыляжаеў, С.Лябёдкін, М.Кроль, С.Рубашоў і інш., а са жніўня 1927 г. да верасня 1928 г. — яшчэ 38 супрацоўнікаў з 40, якія выязжалі па навуковых спраўах за мяжу¹⁸. Вельмі актыўнымі з’яўляліся ў той час беларуска-нямецкія медыцынскія сувязі, аб чым аўтару давялося ўжо пісаць у свой час¹⁹.

Вяртаючыся яшчэ раз да контактаў Беларускай дзяржаўнай бібліятэкі з нямецкімі бокамі, адзначым для парадкуння такі факт. На 1928 г. кніжны фонд гэтай асноўнай у рэспубліцы бібліятэкі вёў сістэматычны абмен літаратурай, газетамі і часопісамі, іншымі спецыяльнымі выданнямі з навуковымі цэнтрамі і бібліятэчнымі ўстановамі 23 краін свету. На першым месцы сярод яе адрасатаў была Германія. 18 нямецкіх навуковых цэнтраў і бібліятэк падтрымлівалі сувязі з Белдзяржбібліятэкай у Мінску²⁰.

¹⁵ БДА, ф. 74, вол. 1, спр. 86.

¹⁶ ZSTA Potsdam. Deutsche Botschaft in Moskau. Kulturabteilung, Nr. 403, bl. 152.

¹⁷ Тамсама, арк. 151.

¹⁸ БДА, ф. 42, вол. 1, спр. 338, арк. 138–139; спр. 1870, арк. 147–148.

¹⁹ Космач В.А. Из истории и опыта внешней культурной политики 20-х годов: сотрудничество Беларуси и Германии в области медицины и здравоохранения // Міжнародныя сувязі медыкаў Беларусі: Матэрыялы навукова-практычнай гісторыка-медыцынскай канферэнцыі, прысвечанай 75-годдзю з дня нараджэння прафесара Р.Р.Кручка, г.Мінск. 1–2 кастрыйніка 1983 г. Мн., 1994. С. 63–68.

²⁰ Белорусская культура. Мн., 1928. Сб. 1. С. 72–76.

Такім жа чынам абодва бакі імкнуліся наладжваць свае культурныя сувязі. Заўважым, што ў гэтай галіне нямецкі бок прадэманстраваў вялікую цікавасць да беларускай культуры, прычым як па лініі “пралетарска-рэвалюцыйнай”, так і па “беспартыйнай”, дзе палітыка не дамінавала над творчымі сувязямі. Таму ў шэрагу тых, хто у 20-я гады цікавіўся культурай і культурным жыццём Беларусі, мовай і гісторый нашага народа можна сустрэць прозвішчы не толькі І.-Р.Бехера, А.Цвейга, О.Вёрнле, але і журналіста В.Егера, мастацтвазнаўца А.Іпеля, этнографа Ф.Куршмана, славіста з Брэслаўскага ўніверсітэта Р.Абіхта²¹

У ліпені-верасні 1927 г. БССР разам з іншымі савецкімі рэспублікамі ўдзельнічала ў складзе адзінай саюзной дэлегацыі ў міжнароднай музычнай выстаўцы “Музыка ў жыцці народаў” у Франфурце-на-Майне. Удзельнікамі яе былі творчыя калектывы ад 11 краін свету. На падрыхтоўчым этапе Наркамасветы БССР у службовай перапісцы з беларускім таварыствам культурнай сувязі з замежкам (БелOKC — на рускай мове), а таксама з Усесаюзным таварыствам культурнай сувязі з замежкам (ВОКС — на рускай мове) падкрэсліваў, што “арганізацыя ўказанай выстаўкі з’яўляецца мэтазгоднай і дэмантраванне на ёй экспанатаў народнасцей Саюза ССР — вельмі пажадана”²². Співачка з Мінска Л.Александроўская і цымбаліст Т.Навіцкі выдатна прадставілі ў Германіі беларуское музычнае мастацтва.

З сімпатый прымаў прадстаўнікоў нямецкай музычнай культуры і беларускі глядач. Праўда, такія сустрэчы тады былі рэдкасцю. Але ўсё ж у каstryчніку-лістападзе 1926 г. у Мінску гастраляваў прафесар Берлінскай кансерваторыі Эган Петры. На заключным вечары (нямецкі музыкант потым з захапленнем успамінаў пра гэта) у клубе імя К.Маркса “публіка зрабіла артысту авацыю, праводзячы яго аплодысментамі да самага выхаду”²³.

Значны ўклад у развіццё беларуска-германскіх культурных сувязей у дадзены час унеслі кінематографісты абодвух краін, з нашага боку - Упраўленне па справах кіно (Белдзяржкіно). З 1925 г. пачынаеца яго службовая перапіска з гандлёвым прадстаўніцтвам СССР у Берліне аб праекце нямецкіх кінастужак і закупцы кінаабсталявання ў Германіі. З архіўных матэрыялаў відаць, што Белдзяржкіно ўступіла тады ў гандлёвыя контакты з многімі германскімі фірмамі і прадпрыемствамі, у тым ліку з АЭГ, “Я.Шацаў”, “Пауль Вэдэмахер”, “Юпітэрліхт” і інш.²⁴ У 1927 г. была праведзена камандзіроўка загадчыка Белдзяржкіно А.Галкіна ў Берлін для закупкі “кінаапаратуры і кіна-фотатавараў і кінафільмаў”²⁵.

У студзені таго ж года белдзяржкіно інфармавала Наркамзнешгандаль БССР аб tym, што “у сувязі з павышэннем французскага франка Белдзяржкіно танней

²¹ Гл.: Сакалоўскі У.Л. Пара станаўлення. Мн., 1986.

²² БДА, ф. 7, воп. 1, спр. 454, арк. 44.

²³ Тамсама, ф. 42, воп. 1, спр. 1936, арк. 18.

²⁴ Тамсама, ф. 246, воп. 1, спр. 3, арк. 8, 12–19.

²⁵ Тамсама, ф. 42, воп. 1, спр. 338, арк. 56–57.

стала купляць фільмы ў Германіі”²⁶, што і было зроблена. Сярод закупленых у Германії мастацкіх фільмаў былі і даволі вядомыя стужкі з удзелам знакамітых акцёраў німецкага кіно, у тым ліку П. Вегенера і Л. дэ Пуці (“Кантрасты жыцця”), Э. Янінгса і Мія Май (“У павуціні”, “Кабінет ваксавых фігур”, “Апошні чалавек”), В. Крауса (“Натан Мудры”, “Царкоўныя блізняты”) і інш.²⁷

З другой паловы 20-х гадоў Белдзяржкіно пачало ўласны экспарт кінафільмаў у Германію. У верасні 1927 г. яно папярэдзіла Наркамзнешгандаль БССР аб адпраўцы туды кінастужкі “Лясная быль”²⁸. На 1 лютага 1929 г. экспарт Белдзяржкіно быў прадстаўлены ў Германіі ўжо чатырма мастацкімі фільмамі (“Лясная быль”, “Яго правасходзіцельства”, “У вялікім горадзе”, “Кастусь Каліноўскі”) і прынёс невялікі прыбытак. Гандальпрадстаўніцтва СССР паведаміла Белдзяржкіно ў 1928 г., што фільм “Кастусь Каліноўскі” “па водгуках мясцовага друку [...] лічыцца стужкай нядрэннай”²⁹.

Усе вышэй названыя факты сведчаць пра тое, што гандлёва-еканамічныя і культурныя сувязі паміж Савецкай Беларуссю і Веймарскай Германіяй існавалі. Іх ход, характар вызначаліся тымі ж пагадненнямі, якія былі падпісаны ў красавіку 1922 г. у Рапала, а потым распаўсюджаны на БССР і іншыя саюзныя з РСФСР сацыялістычныя рэспублікі. Аднак не трэба ідэалізаваць рапальскую да-моўленасці. Напэўна, што пры іншых абставінах беларуска-німецкае супрацоўніцтва магло б разгарнуцца значна актыўней і, галоўнае, мець больш стабільную перспектыву, надзейную базу і вынікі.

У пасчатку 20-х гадоў меркавалася, што надзейнай асновай будзе якраз Рапала, дакладней, тая палітыка, што вынікала з рапальскіх дамоўленасцей. Але Рапальская пагадненні не выпадкова сёння не прызнаюцца афіцыйнымі Бонам узорам для двухбаковых адносін паміж дзяржавамі, бо гэта была вымушаная палітыка для абодвух бакоў. Па першы, супрацоўніцтва з Савецкай Расіяй, а потым з СССР Веймарскую Германію прымушаў Версаль. А Савецкая Беларусь, як і Савецкая Расія, таксама знаходзілася фактывна ў міжнароднай ізаляцыі. Па другое (і, бадай, гэта самае галоўнае, што вымушае нас песьмістично ацэньваць беларуска-германскія адносіны ў гады рапальской палітыкі), ў супрацоўніцтва тады ўступілі дэмакратычная Веймарская рэспубліка і краіна, дзе набіраў сілы сталінізм, глубока антыдэмакратычныя тэндэнцыі ў зневажні палітыцы, што, не спрыяла нармальнym, добразычліvым адносінам.

Калі мы хочам сёння выключыць ўсё тое адмоўнае, што перашкаджае сучаснаму беларуска-германскаму супрацоўніцтву, то вопыт гісторыі падказвае наступнае.

Па-першы, будзе лепш і эфектыўней, калі развіваць двухбаковыя кантакты па ўсіх накірунках будуць самастойныя, сувэрэнныя і дэмакратычныя дзяржавы. Гэтага не было ў 20-я гады і на пачатку 30-х гадоў, бо БССР тады фак-

²⁶ БДА, ф. 246, воп. 1, спр. 8, арк. 20.

²⁷ Тамсама, ф. 7, воп. 1, спр. 454, арк. 38.

²⁸ Тамсама, спр. 38, арк. 69.

²⁹ Тамсама, спр. 78, л. 6.

тычна поўнасцю залежала ад той палітыкі, што выпрацоўвалася ў Маскве. Самастойныя крокі БССР на міжнароднай арэне, у tym ліку ў адносінах з Германіяй, такой палітыкай не прадугледжваліся. Наадварот, яны прама кантраляваліся і нават рэгламентаваліся ў самых малых дробязях з боку ўпраўлення ўпаўнаважанага Наркамата замежных спраў СССР пры ўрадзе БССР. Пра гэта сведчаць матэрыялы фонда № 215 Архіва зневядзенай палітыкі Расійскай Федэрацыі. Наша рэспубліка проста не магла пашираць супрацоўніцтва з Веймарскай Германіяй, бо не мела самастойнай зневядзенай эканамічнай і культурнай палітыкі. Гэты першы важны ўрок з гісторыі беларуска-германскіх узаемаадносін у гады Рапала.

Па-другое, у эканамічным навукова-тэхнічным і культурным супрацоўніцтве паміж дзяржавамі павінна быць як мага менш палітыкі, контролю з боку дзяржаўных органаў і ўстаноў. Лепш, калі сувязі паміж прадпрыемствамі і фірмамі, навукоўцамі і творчымі калектывамі ажыццяўляюцца прама і на недзяржаўнай аснове. Гэта выключае дыктат чыноўнікаў, а таксама такую небяспечную з'яву як ідэалагічная пратаганда. У 1922–1933 гг., ды і пазней усё было наадварот. Так, у 1926 г. у Мінску было створана Беларускае таварыства культурнай сувязі з замежжам. Але паколькі БССР не з'яўлялася самастойнай дзяржавай, то як і ў іншых справах гэтае таварыства стала проста галіновым філіялом Усесаюзнага таварыства культурнай сувязі з замежжам. Апошняе ў сваёй спрабаўзачы за 1931 г. падкрэслівала, што “мэтай папулярызацыі сацыялістычнага будаўніцтва, галоўным чынам сярод зарубежнай інтэлігенцыі, служыць 90 % усёй сукупнай дзеянасці ВОКСа”³⁰. Німецкі бок, безумоўна, не мог не ўлічваць дадзенай акалічнасці, бо пратаганда “каштоўнасцей” сусветнай пралетарскай рэвалюцыі і класавай барацьбы з боку СССР, аўтаматычна — БССР, УССР і іншых рэспублік, пераўтваралася ў палітычную ці ідэалагічную пратаганду, што забаранялася дамоўленасцю ад 5 лістапада 1922 г. (артыкул сёмы) і фактычна з'яўлялася адной з радыкальных форм “псіхалагічнай вайны” супраць дэмакратычнай дзяржавы. Берлін вымушаны быў рабіць адпаведныя абарончыя крокі ў адказ, што ў канчатковым выніку вяло да тупіку ў беларуска-германскіх і савецка-германскіх узаемаадносінах.

Па-трэцяе, для любых міждзяржаўных і міжнародных узаемаадносін, асабліва ў такіх галінах, як навука і культура, небяспечны ідэалагічны партыйны дыктат. Пра гэта сведчаць і беларуска-германскія культурныя і навуковыя-тэхнічныя сувязі ў час, які намі разглядаецца, напрыклад, з нагоды запланаванай паездкі за мяжу, у tym ліку ў Германію, М. Чарота і З. Жылуновіча (Ц. Гартнага) ЦК КП(б)Б прыняў спецыяльную пастанову “Пра паездку Чарота і Жылуновіча за мяжу”, у якой ім рэкамендавалася “выступленні ў палітычныя тэмы не рабіць”, ад якіх бы там ні было перамоў па пытаннях грамадска-рэвалюцыйнага руху, звязанага з Савецкай Рэспублікай адмаўляцца”, “у інтэр’ю не закранаць палітычныя моманты і рабіць іх выключна ў пісьмовым выглядзе”³¹.

³⁰ ГАРФ, ф. 5283, вол. 2, спр. 96, арк. 257.

У 1929 г. Белдзяржкіно адмовілася ад сумеснага праекта з нямецкай кінафірмай “Гомфільм”, матывуючы свае паводзіны тым, што “Гомфільм”, маўляў, “імкнецца на гэтай справе толькі зарабіць, Белдзяржкіно ж акрамя заробку па-вінна абівязкова захаваць свой ідэалагічны і палітычны твар, каб выкананаць ускладзенія на палітыка-асветніцкія задачы і каб не скампраментаваць сябе як перад савецкай грамадскасцю, так і перад рабочай аудыторыяй замежжа”³². У пачатку 30-х гадоў на самым высокім узроўні разгарэўся сапраўдны скандал вакол пытання аб гастролях Беларускага дзяржаўнага яўрэйскага тэатра за мяжой (уключаючы Германію). Уся справа кантролівалася, як бачна з архіўных дакументаў, АДПУ³³. Гастролі тэатра былі забаронены па палітычных матывах, аб чым на узроўні ЦКК ВКПБ(б) і Наркамата РСІ СССР была прынята адпаведная пастанова³⁴.

Такім чынам, беларуска-германскія ўзаемаадносіны ў гады рапальскай палітыкі выглядаюць вельмі супярэчліва. Нягледзячы на знешне пазітыўныя і больш-менш шматлікія факты супрацоўніцтва (на савецка-германскім узроўні тады іх было яшчэ больш) паміж БССР і Веймарскай Германіяй, іх двухбаковыя контакты праходзілі на нецывілізаваным узроўні, былі ўскладнены ўзаемным недаверам і ідэалагічнай варожасцю, што паніжала іх выніковасць. Дзяржаўны суверэнітэт, дэмакратыя, адкрыласць да свету, апалітычнасць, незалежнасць ад ідэалагічных штампаў, палітычнай пропаганды — вось тое, што, як сведчыць гісторычны вопыт 20-х — пачатку 30-х гадоў, павінна вызначаць сёння беларуска-германскія ўзаемаадносіны і наша супрацоўніцтва ў галіне палітыкі, эканомікі, науکі, тэхнікі і культуры.

³¹ Цыт. па: Идеологическая деятельность Компартии Белоруссии, 1918–1945: Сборник документов. В 2 ч. Мн., 1990. Ч. 1. 1918–1928. С. 171.

³² БДА, ф. 117, воп. 1, спр. 534, л. 6.

³³ АВП РФ, ф. 10, воп. 2, п. 6, с. 29, арк. 3–8.

³⁴ Тамсама, арк. 27–28.

Віктар Ермаловіч (Мінск)

З гісторыі беларуска-нямецкага грамадскага супрацоўніцтва ў 20-х гадах XX ст.

 ыжскі мірны дагавор ад 18 сакавіка 1921 г., нягледзячы на ёсю яго непавагу ў дачыненні да Беларусі і яе народа, меў усё ж адзін пазітыўны бок, бо прынёс на нашу зямлю доўгачаканы мір. З першых жа мірных месяцаў у Савецкай Беларусі распачынаецца працэс усноўлявання эканамічных і культурных сувязей маладой дзяржавы як з РСФСР, так і з шэрагам єўрапейскіх краін, у тым ліку з Германіяй — яе прамысловымі, фінансавымі і гандлёвымі коламі.

Адным з першых даследчыкаў беларуска-замежных эканамічных сувязей, ў тым ліку і беларуска-нямецкіх, з'яўляеца кандыдат гістарычных навук Пётр Краўчанка — аўтар значнай, як па памерах, так і свайму навуковаму зместу рукапіснай (дысертацыйнай) працы. Эканамічныя культурныя сувязі (1921–1932 гг.)¹. Пры падрыхтоўцы даклада з дазволу аўтара (за што выношу шчырую падзяку) мной выкарыстаны некаторыя матэрыялы з указанай дысертацыі.

Літаральна з першых дзён усталявання міру ў маладой беларускай дзяржаве на яе рынак накіравалі свае позіркі многія замежныя фірмы. Да статкова скажаць, што толькі ў верасні і каstryчніку 1921 г. у Мінск наведаліся прадстаўнікі 16 замежных акцыянерных вытворчых і гандлёвых прадпрыемстваў. З некаторымі з іх, як, напрыклад, з польска-нямецкім акцыянерным таварыствам “Дава-Брыстоль”, статутны капитал якога складаў 24 млрд. польскіх марак², і польска-амерыканскім таварыствам “Палацін” з абаротным капіталам 1,5 млрд. польскіх марак быў наладжаны дзелавыя сувязі. Ім быў дадзены дазвол на адкрыццё сваіх прадстаўніцтваў ў Беларусі³. Амаль у эты ж час, у каstryчніку 1921 г., Белзнесгандаль — юрыдычная асона, якая прадстаўляла БССР на міжнароднай арэне ў галіне знашняга гандлю і эканамічнага супрацоўніцтва — правёў перамовы з нямецкай фірмай “Пфайфер і Шнейдар” аб пастаўках тавараў, неабходных для гаспадаркі рэспублікі. Перамовы прайшлі паспяхова і мелі добрыя вынікі для абодвух баюў. Аб узаемакарысным характары беларуска-нямецкага супрацоўніцтва ў тым жа 1921 г. сведчыць і той факт, што нямецкая фірма “Ост-Вест” таксама адчыніла ў БССР сваё прадстаўніцтва.

Крокам у адказ з беларускага боку было адкрыццё ў сакавіку 1922 г. прадстаўніцтва Знешгандлю БССР у Германіі. Узначальваў яго Ю.Гальдштайн. У першы ж месяц сваёй дзеянасці яно размясціла ў нямецкіх фірмах некалькі заказаў на прамысловыя вырабы, неабходныя беларускім апрадпрыемствам: карданныя стужкі, металічныя сеткі і хімічныя тавары. Яшчэ адным сведчаннем усталявання добрых беларуска-нямецкіх эканамічных сувязей і росту аўтарытэту БССР як гандлёвага партнёра з'яўляеца факт запрашэння ў 1922 г. дэлегацыі Белзнесгандлю БССР нямецкім прамысловага-гандлёвымі коламі на адзін з буйнейшых у тагачаснай Германіі Кёнігсбергскі кірмаш. Узначальваў дэлегацыю А.Гальперын, начальнік упраўлення размеркавання Наркамхарча БССР.

Нямецка-беларускае гаспадарчае супрацоўніцтва магло пашырацца і больш паспяхова, калі б не процідзеянне з боку Польшчы, якая нярэдка адмаяляла ў дазволе на транзітны перавоз ужо закупленых як беларускіх, так і нямецкіх тавараў праз свою тэрыторыю. Напрыклад, Кёнігсбергская фірма “Афрут” набыла ў Захадлесе (БССР) 18 мая 1922 г. вялікую партню беларускай драўніны (агульны кошт яе складаў 300 тыс. залатых рублЁў), якую планавалася сплавіць па р. Нёман ва Усходнюю Прусію. Але польскі бок адмовіў у водным транзіце. Значна

¹ Кравченко П.К. Экономические и культурные связи БССР с зарубежными странами (1921–1932 гг.): Дис. ... канд. ист. наук. Мн., 1976.

² Слова “злоты” як грошовая адзінка польскай дзяржавы пачало ўжывацца з 1924 г.

³ Кравченко П.К. Экономические и культурные связи... С.22,23.

абмежаваную ў памерах партыю закупленай у Беларусі драўніны давялося накіраваць у Германію чыгункай праз тэрыторыю Латвіі, што прывяло да дадатковых эканамічных выдаткаў. Iх кошт узрос у 2,5 раза у параўнанні з tym, што меркавалася раней⁴.

I ўсё ж працэс узаемакарыснага німецка-беларускага супрацоўніцтва працягваўся. У 1923 г. адзначалася яго далейшае пашырэнне. Важкі ўклад у замацаванне ўзаемакарысных гаспадарчых сувязей унёс Я. Камянецкі, былы начальнік экспартнага аддзела Дзяржгандльбела, прызначаны ў лютым 1923 г. на пасаду прадстаўніка Белезнешгандлю пры гандлёвым прадстаўніцтве СССР у Германіі. У 1923–1924 гаспадарчым годзе⁵ на долю Германіі даведзілася 55,2 працэнта экспарту БССР, або 1136,2 тыс. залатых рублЁў⁶. Агульны ж кошт беларускага экспарту ў краіны Заходняй Еўропы складаў 2057,2 тыс. залатых рублЁў⁷. На першы погляд, сума не вельмі значная, але ўлічым тут наступныя фактары: ў той час курс долара быў ад 10 да 11 на карысць рубля, а “зялёны” быў прыкладна ў 10 разоў даражней, чым сучасны; БССР па памерах сваёй тэрыторыі складала чвэрць ад сучаснай Беларусі і ў сем разоў была меншай па колькасці насельніцтва; прытым тагачасная Беларусь была краінай з сялянскай гаспадаркай, што істотна аблікоўвала яе экспартныя магчымасці. Галоўнымі прадметамі вывозу з Беларусі ў 20-я гады былі дрэва, лён, кудзеля, воўна, шчацінне, пушніна і смалапрадукты. У гэты ж перыяд памер імпарту БССР з Германіі складаў 15,2 % ад агульных імпартных набыткаў рэспублікі.

У 1924–1925 гг. экспарт Беларусі ў Германію склаў 59,3 працэнта, а імпарт німецкіх тавараў — 22,3 працэнта. У той час БССР экспартавала свае тавары ў сем еўрапейскіх краін, у tym ліку на 1,555 тыс. залатых рублЁў у Германію, якая з’яўлялася галоўным экспартным рынкам рэспублікі⁸. За першую палову 20-х гадоў удзельная вага Германіі ў набытцы тавараў беларускага экспарту ўзрасла ў тро разы. У сваю чаргу, на 40 працэнтаў павялічылася ўдзельная вага тавараў німецкай вытворчасці ў беларускім імпартце.

У другой палове 20-х гадоў вывоз у Германію беларускіх тавараў яшчэ крыйху ўзрос і склаў 65 працэнтаў экспарту Беларусі. Развіваўся і імпарт. Напрыклад, у 1926–1927 гаспадарчым годзе БССР вывезла з Германіі (тавараў на 1830,7 тыс. рублЁў). Німецкія фірмы “Бэт”, “Вольф”, “Освальд”, “Лібшэр”, “Рыхард Гратман”, “Зайдзель і К” паставілі ў БССР 17 буйных партый прамысловага абсталявання для такіх прадпрыемстваў як “Спартак” у Шклове, “Камінтэрн” і “Чырвоная Беразіна” у Барысаве, “Герой працы” у Добрушы і “Чырвоная зорка” у Чашніках.

⁴ НАРБ, ф. 147, вол. 1, спр. 11, арк. 12; спр. 13, арк. 66, 75–78; Кравченко П.К. Экономические и культурные связи... С. 30.

⁵ Да 1931 г. гаспадарчы год пачынаўся з 1 кастрычніка, што дыктавалася прыярытэтам сельскай гаспадаркі ў эканоміцы краіны. З 1931 г. гаспадарчы год пачынаўся ўжо з 1 студзеня.

⁶ Внешняя торговля Белоруссии в 1923/24 хозяйственном году. Мн., 1925. С. 35.

⁷ Кравченко П.К. Экономические и культурные связи... С. 62.

⁸ НАРБ, ф. 101, вол. 1, спр. 2576, арк. 159; ф. 126, вол. 1, спр. 75, арк. 141.

Разам з гаспадарчымі беларуска-нямецкім адносінамі пашыраліся і культурныя сувязі абедзюох краін. У 1921 г. нямецкі бок атрымаў ад беларускага ўрада заказ на выданне падручнікаў па арыфметыцы, алгебры, граматыцы. У іх ліку — “Граматыка” Б. Тарашкевіча, “Альгебра” (1 ч.) А. Круталевіча. У Берліне ў 1922 г. ўбачылі таксама свет і некаторыя мастацкія творы: дзве кнігі Ц. Гартнага, З. Жылуновіча, — вершы “Песьні працы і змаганьня” і раман “Сокі цаліны” (дакладней, першая яго частка “Бацькава Воля”) і “Казакі” Я. Коласа. Усяго ў 1921—1922 гг. у Германіі было выдадзена для Беларусі дзеяць кніг агульным тыражом 131 тысяча экземпляраў.

Названыя берлінскія выданні былі выкананы і доўгі час з'яўляліся для беларускіх кнігадрукароў узорным прыкладам выканання такой працы. Аб гэтым сведчыць у сваім артыкуле “Эвалюцыя беларускай кніжкі” і З. Жылуновіч: “Усе гэтыя (берлінскія выданні. — В. Е.) адмысловы дасканалыя, вытрыманыя тэхнічна і з боку саліднасці. Чысьценька выданыя, з падабраным гарнітурам шыфтоў, на добрай шчыльной паперы, удалаю хварбаю адбітых, ніткамі ў сярэдзіну перашытыя — яны сабою паднілі беларускую кніжку на ступень поўнай сталасьці і кніжнага мастацтва. Сваім выглядам берлінскія выданні запрыгожылы да гэтага аднавобразную, шчуплую і шэрую беларускую вітрыну, унісьлі дадатную рознастайнасць. Наогул, берлінскае выдавецтва ўніясло пералом у адносіны да беларускае кніжкі, звярнула ўвагу працаўнікоў выдавецтваў на эстэтычна-тэхнічныя яе бок”⁹.

Спрыяльна ў дадзены час усталёўвалася беларуска-нямецкае навуковае супрацоўніцтва. Так, загадчык кафедры нармальнай фізіялогіі Мінскага медыцынскага інстытута прафесар Л. Розанаў на працягу некалькіх месяцаў працаваў у фізіялагічным інстытуце Гальскага універсітэта, дзе меў магчымасць стажыравацца ў вядомых нямецкіх прафесароў Нойберта, Эбера, Шадэ. Другі беларускі прафесар-медык, С. Рубашоў доўгі час працаваў у клініках выдатных нямецкіх хірургаў Брунінга, Ферэгера і Блюментала.

Беларускія гісторыкі таксама мелі ў 20-я гады магчымасць наведваць Германію, працаваць у нямецкіх архівах. Напрыклад, прафесар БДУ У. Перцаў у берлінскім архіве вывучаў дакументы і матэрыялы па аграрнай гісторыі Германіі XVIII ст. Будучы беларускі акадэмік-гісторык В. Сербента, які ў той час быў дакторам БДУ, даследаваў у Германіі гісторыю нямецкага рабочага руху XX ст.¹⁰.

Гісторыя распарадзілася так, што старонкі ваенных канфліктаў, у якіх удзельнічалі беларусы і немцы, даследаваны больш грунтоўна і дасканала ў паралінні з мірным супрацоўніцтвам. Але нават сціплыя факты з гісторыі гаспадарчых і культурных сувязей нашых народаў у 20-я гады быягучага стагоддзя з'яўляюцца пазітыўным прыкладам на карысць пашырэння ўзаемакарыснага супрацоўніцтва Рэспублікі Беларусь з Федэратыўнай Рэспублікай Германіяй і іншымі краінамі свету.

⁹ Жылуновіч З. Эвалюцыя беларускай кніжкі // Полымя. 1925. № 1. С. 133.

¹⁰ НАРБ, ф. 42, вол. 1, спр. 338, арк. 47, 118; Кравченко П. К. Экономические и культурные связи... С. 164.